

ГЕОРГІЙ КАСЬЯНОВ

**РОЗРИТА МОГИЛА.
ГОЛОД 1932—1933
РОКІВ У ПОЛІТИЦІ,
ПАМ'ЯТІ ТА ІСТОРІЇ
(1980-ТІ – 2000-НІ)**

Великий науковий проект

Георгій Касьянов

**Розрита могила. Голод 1932—
1933 років у політиці, пам'яті
та історії (1980-ті – 2000-ні)**

«ОМІКО»

УДК 94(477)

Касьянов Г.

Розрита могила. Голод 1932—1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні) / Г. Касьянов — «ОМІКО»,
— (Великий науковий проект)

ISBN 978-966-03-8087-5

Георгій Касьянов (нар. 1961 р.) – український історик, доктор історичних наук, професор. Стажувався і викладав в університетах Європи, США, Канади, Австралії, Японії. Автор близько двохсот наукових розвідок, опублікованих українською, російською, білоруською, польською, німецькою, англійською, фінською мовами. Саме про те, як представлений Голодомор в історіографії, політиці, пам'яті, міжнародних відносинах, внутрішньополітичній боротьбі в Україні, – ця книга. Автор задається питанням, наскільки професійний історик може бути незалежним від впливу політики і настроїв суспільства. Політика впливає на історіографію чи історіографія на політиків? Як формується і чи змінюється історична пам'ять під дією сучасних політичних процесів? Ці та інші питання розглядаються на прикладі становлення та поширення історичного образу Голодомору 1932—1933 років в Україні.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8087-5

© Касьянов Г.

© ОМІКО

Содержание

Передмова до другого видання	5
Чого я не сказав і не написав?	7
Вступ	8
Розділ I	12
Глава 1	13
Заборона і забуття	13
Виникнення теми: українська діаспора	16
Виникнення теми: Україна	21
Складнощі усвідомлення: контексти	24
Глава 2	28
Голодомор і влада: інтерес	28
Політична легітимація	31
Одержавлення	33
Голодомор як суб'єкт політики	36
«Україна пам'ятає»	39
Голодомор і Янукович	46
«На круги своя»: Голодомор після 2014	47
Криміналізація «заперечення»	49
Суспільні виміри	57
Глава 3	60
Перші спроби	60
«Західний вектор»	62
Кінець ознакомительного фрагмента.	65

Георгій Касьянов

Розрита могила

Голод 1932—1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті—2000-ні)

Передмова до другого видання

Ця книга – друге видання монографії, яка побачила світ у 2010 році. З огляду на важливість і резонансність теми реакція наукового співтовариства на ту книжку була досить млявою: декілька рецензій (компліментарних і більш критичних), декілька висловлювань *ad hominem*, здебільшого формальні згадки в оглядах літератури. Більш виразною реакцією можна вважати відмову однієї поважної українознавчої західної інституції друкувати текст моєї доповіді у збірці за матеріалами конференції, в основі якої були головні ідеї цієї книжки.

Ще виразнішою можна вважати реакцію деяких анонімних дописувачів на сайті «Історична правда» на публікацію фрагментів цієї монографії. Частина відгуків, які я не можу відтворити на сторінках наукового видання, засвідчила не лише гостроту проблеми, а й певний рівень суспільної культури. Подібний рівень обговорень зараз є майже нормою не лише серед абонентів наливайок, а й в соціальних мережах.

У будь-якому разі книжка стала фрагментом історіографії голоду 1932—1933 років та історичної політики, її можна зустріти в списках рекомендованої літератури в навчальних курсах, в історіографічних оглядах.

Чому я повернувся до цієї теми?

Є дві основних причини. Перша – радикалізація історичної політики в Україні (причини і перебіг цього процесу я зараз не обговорюю). Інструменталізація минулого для реалізації поточних політичних інтересів знову сягнула безпрецедентного з радянських часів рівня. За таких умов критичний погляд на саме явище історичної політики на конкретному прикладі не буде зайвим. Друга – я хотів бодай частково зафіксувати зміни, які відбулися у сфері досліджень голоду 1932—1933 років.

Що змінилося?

Змінено назву. Підставою для цього рішення стало те, що перша частина старої назви іноді заважала сприймати зміст навіть тим, хто ставився до моїх міркувань адекватно, як до науково-аналітичної розвідки. Сподіваюся, слова з твору Т. Шевченка не викликать таких емоцій, як попередня літературно-художньо-музична метафора.

Додано матеріал, пов'язаний з дослідженням, переосмисленням та політичними реінкарнаціями образу голоду 1932—1933 років в «колективній пам'яті» та історіографії після 2009 року.

У політичних репрезентаціях голоду, і в суспільних реакціях на ці репрезентації, і в дослідженнях теми відбулися зміни. В одних випадках йдеться в основному про нюанси і акценти (коли йдеться про політику). Мені здається, що стереотипний спосіб репрезентації голоду 1932—1933 років, освячений законом, якщо і змінився, то здебільшого в бік подальшої радикалізації, аж до нових спроб запровадження санкцій за «неправильне» тлумачення події.

В інших, коли йдеться про дослідження, з'явилися обнадійливі тенденції, які у разі їхнього подальшого розвитку обіцяють перетворити *Holodomor studies* на щось відмінне від обслуговування ідеологічного, політичного чи «суспільного» запиту.

Що не змінилося?

Досвід інтелектуальних і не зовсім дискусій щодо першого видання цієї книги засвідчив: те, що написано, і те, що прочитано, може відрізнятися, іноді досить радикально.

В одних випадках це пояснюється відмінностями соціального, культурного, політичного, освітнього та інших видів досвіду.

В інших – категоричною нездатністю і небажанням певної категорії читачів, по-перше, прочитати, по-друге – зрозуміти.

На одному з публічних обговорень народний депутат «зі стажем» і випестуваними шевченковими вусами сказав, що він «полистав цю книжечку». На підставі такого фундаментального підходу він заперечив її основні ідеї. Справді, навіщо читати, коли можна «полистати»...

До цього додається сучасний рівень дискусії, який, на жаль, має тенденцію до подальшого зниження. Найвідомішим проявом цього явища є той спосіб обговорення, за якого авторіві приписуються наміри, яких він не має, і те, чого він не говорив і не писав. На жаль, цього не уникають і деякі представники «інтересів суспільства», які оздобилися науковими ступенями і посадами, і колеги, які виконують місію «публічних інтелектуалів», і брати-історики (сестри-історикині). Формула, відома «широкому загалові» з американських поліцейських фільмів, розширюється: проти вас може бути використане не лише те, що ви сказали, а й те, чого ви не говорили.

Отже.

Чого я не сказав і не написав?

1. Ця книга – не про голод 1932—1933 років в Українській СРР. Вона – про *Голодомор* (див. відповідне місце у Вступі, де дається визначення цього поняття).

2. Я не заперечую факту голоду 1932—1933 років в Українській СРР та його особливості порівняно з іншими регіонами СРСР.

3. Я не заперечую інтерпретацію голоду 1932—1933 років як геноциду українців і розумію важливість такої інтерпретації для політичного просування проблеми, зокрема в донесенні інформації про трагедію «світовій спільноті».

4. Припускаю, що «геноцидна версія» має право на існування і в науковому просторі. *Як одна з інтерпретацій*. Але я гадаю, що некритичне уживання в наукових студіях терміна «геноцид», визначене політичним інтересом, блокує якісний розвиток наукових досліджень голоду 1932—1933 років в Україні. Політичний дискурс обмежує можливості наукового. Окрім того, у багатьох випадках така інтерпретація в її етноцентричному варіанті провокує ксенофобію та нездорові пристрасті в публічному просторі, припускає цинічне маніпулювання пам'яттю жертв, сприяє поширенню і зміцненню комплексу жертви та комплексу меншовартості.

5. Я не претендую на об'єктивність, на «істину в останній інстанції», на те, що ця книжка є вичерпним звітом із зазначеної на обкладинці теми, що я ставлюся нейтрально до того, про що у ній йдеться.

Що я справді заперечую:

– право прибічників інтерпретації голоду 1932—1933 років як геноциду, спрямованого винятково проти українців, репрезентувати її єдино вірною і нав'язувати її дослідникам і суспільству;

– право політиків, держави і «громадської думки» регулювати наукову інтерпретацію історичних подій та минулого і встановлювати «історичну істину» законами, розпорядженнями, постановами, резолюціями і голосуванням;

– право цих груп запроваджувати санкції проти тих, хто виходить за межі офіційно встановлених норм у трактуванні минулого.

Закінчую порадою: читати лише з початку і до кінця. За це авансом висловлюю подяку інтелектному, уважному, вдумливому читачеві. Утім, на інших я не розраховую.

*Чарел-Гілл, США,
квітень 2018 року*

Вступ

Предметом дослідження в цій книзі є не сам голод 1932—1933 років (тобто події і факти цієї трагедії), а уявлення про нього, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, дискусії (наукові, політичні, міжнародні) та ідеологічні форми і суспільні практики, визначені цими уявленнями.

Інакше кажучи, йтиметься не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації та інтерпретації.

У цьому нарисі¹ йдеться про «інструменталізацію» історії та історичної пам'яті як чинників формування «колективної самосвідомості» нації;

про роль історії (під якою розуміємо упорядкований набір знань і відомостей про минуле) та істориків у конструюванні історичної пам'яті та панівного історичного наративу, у творенні стереотипних уявлень про події та явища, які до недавнього часу були у цій пам'яті відсутні або існували у вигляді «пригніченої пам'яті»; про взаємодію та взаємовпливи політики (ідеології), історичної науки та масової свідомості.

Зазначені проблеми розглянуто на прикладі конструювання в політико-ідеологічному (публічному) та науковому дискурсах² кінця 1980-х – початку 2000-х образу голоду³ 1932—1933 років в Україні, і *Голодомору* як одного з ключових символів у переосмисленні і переоцінці радянського періоду в Україні, у формуванні нового варіанту «колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використанні в «проекті» побудови нації.

Вибір теми зумовлений унікальністю ситуації: попри колосальні масштаби і наслідки лиха, воно, на відміну від інших подібних гуманітарних катастроф ХХ століття, впродовж майже півстоліття залишалося «білою плямою» на карті української і світової історії, було об'єктом навмисного замовчування та ідеологічного табу – і раптом, впродовж менше ніж десятиліття стало предметом гострих політичних і наукових дискусій, міжнародних суперечок, об'єктом уваги мільйонів людей, які не мали до нього жодного безпосереднього відношення.

Історія забуття і повернення в суспільну свідомість голоду 1932—1933 років в образі *Голодомору* є показовим, в чомусь досить типовим, в чомусь унікальним прикладом для науковців, які цікавляться проблемами взаємодії «колективної пам'яті» та історії, історіографії та ідеології, історії та політики.

Обговорюючи історичну подію – голод 1932—1933 років в УСРР, я вживатиму таку термінологію:

1) *Голодомор* (саме так, курсивом) – це відповідник усталеного комплексу стереотипних уявлень, комеморативних практик, офіційної версії події. Це не сама подія, а її реконструйований (чи сконструйований?) образ, її репрезентації, уявна реальність, симулякр. В такому варіанті *Голодомор* – це різновид «культурної» чи «соціальної» пам'яті, яка заслоняє індивідуальну та «комунікативну» пам'ять, навіть більше, витісняє, заступає їх.

2) Голодомор – усталений термін, зафіксований в законодавстві, історичній політиці та тій частині історіографії, яка обстоює тезу про голод 1932—1933 років як геноцид українців.

¹ Автор дякує Special and Extension Program Центрально-Європейського Університету (Будапешт) за можливість працювати над остаточним варіантом цієї книги у січні – квітні 2009 р. та Центрові досліджень голокосту і геноциду Амстердамського університету за можливість доопрацювати її у червні 2009 після обговорення рукопису в Інституті історії України НАН України.

² Термін «дискурс» і тотожне йому поняття «дискурсивні практики» в даному огляді вживаються в значенні, наближеному до французького структуралізму і постструктуралізму. Йдеться про спосіб, стиль говоріння з наперед визначеною метою обговорення та відповідний інтерес, що стоїть за ними. В цьому розумінні дискурсу важливим є визнання того, що **певний спосіб висловлювань формує як саме комунікативне середовище, так і предметну сферу цього дискурсу, і навіть певні суспільні (соціальні) явища.**

³ Образ в даному разі – це результат цілеспрямованої реконструкції об'єкту в свідомості людини чи груп людей.

3) І нарешті «голод 1932—1933 років» – найбільш нейтральний відповідник самої події.

Головні дослідницькі питання виглядали так: як і чому певна історична подія стає об'єктом політичного інтересу та інструменталізації? Як політичний інтерес визначає образ історичної події та способи її репрезентації? Які основні актори беруть в цьому участь, які їхні інтереси? Як формується канонічний, стереотипний образ цієї події і як він транслюється в суспільство і функціонує там? Яка роль професійної історіографії у цих процесах? Чи можливий вихід за межі домінуючих дискурсивних практик? Яким є механізм взаємодії історичної політики і професійної історіографії?

У нарисі обстоюється теза про те, що канонічний образ голоду 1932—1933 років в Українській СРР усталився в українському суспільстві впродовж останніх трьох десятиліть як *Голодомор* (див. вище пункт 1).

Він став офіційною версією події і, з одного боку, є ідеологічним конструктом, створеним впродовж 1980-х – на початку 1990-х років спільними зусиллями громадських діячів, фахових істориків та публіцистів.

З іншого – набором культурних та політичних стереотипів, які було узаконено державою і підтримано значною частиною суспільства через регулятивні акти, комеморативні практики і ритуали.

Цей конструкт у вигляді «історичної пам'яті»⁴, виконує пояснювальні, виховні, мобілізуючі функції в різних сферах суспільного життя – від науки до освіти, від повсякденної свідомості до політики. В його рамках досить успішно імітуються пізнавальні практики, але насправді його евристичний потенціал є мінімальним, бо дослідницькі зусилля в його рамках зосереджені майже винятково на зміцненні канонічної, «офіційної» версії події.

Ці стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років та відповідні репрезентації події було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та місією: йшлося про відновлення «історичної справедливості».

Канонічний образ і репрезентацію події було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут легітимовано спочатку в публіцистиці часів «перебудови», а потім і через праці українських істориків.

Ці уявлення було поширено в українському суспільстві через офіційні та громадські комеморативні практики та через освітню систему (історія України в школах і вишах), через засоби масової інформації⁵.

Вони дістали підтримку тієї частини суспільства, для якої згадування про голод 1932—1933 років було елементом особистого чи родинного життєвого досвіду, «комунікативної пам'яті», яка зазвичай живе впродовж трьох поколінь.

⁴ Історична пам'ять – цілеспрямовано сконструйований відносно стійкий комплекс взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних і політичних дискурсах, стереотипах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. «Конструкторами» історичної пам'яті є політики, історики, журналісти, митці, громадські діячі.

⁵ Ця теза не суперечить очевидному фактові: присутності голоду 1932—1933 років в «живій пам'яті», чи, за А. Ассман, «комунікативній пам'яті» декількох поколінь українців у вигляді індивідуальних споминів, які фрагментарно передавалися з покоління в покоління. В даному разі йдеться про систематизовані узагальнені «колективні уявлення», сформовані внаслідок культурних, освітніх, ідеологічних практик останніх двох десятиліть. Наявність елементів «проекту», цілеспрямованого конструювання уявлень не заперечують їхньої часткової відповідності «історичній реальності», яка, в свою чергу, є певним різновидом уявлень. Іншими словами, на мій погляд, згадані стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років певною мірою є відповідними тому минулому, яким воно було пережите. Ці уявлення не варто вважати чи представляти лише формою репрезентації, хоча відкритим залишається питання про співвідношення репрезентації та реально пережитого минулого, яке відклалося у «колективній пам'яті». Докладніше див. розділ III «Історія без політики».

Окремі складові цих масових стереотипних уявлень, пов'язані с фактографією катастрофи 1932—1933 років, знайшли документальне підтвердження в архівних документах, що значно підсилило їх суспільний резонанс і надало їм статус «історичної правди».

Упродовж 1990-х в українському суспільстві сформувався базовий комплекс стійких масових уявлень про голод 1932—1933 років, наявність якого дозволяє стверджувати, що ці уявлення стали й частиною національного історичного міфу⁶, надзвичайно важливого для конструювання ідейного середовища, метою якого є індоктринація і творення лояльного громадянства.

Голодомор став самодостатньою формою культурної реальності, невід'ємною частиною стійких масових уявлень про історію України ХХ ст., складовою набору повторюваних символічних колективних практик (комеморацій), елементом громадянського виховання.

Навіть більше, *Голодомор* набув рис сакральності, окремі публічні дії, пов'язані з ним, мають риси релігійного культу.

Отже, об'єктом дослідження цієї книги є *Голодомор* в декількох його вимірах: образ події, розповідь про неї (історичний наратив), канонічна форма репрезентації, фрагмент культурної пам'яті – власне, особлива форма культурної реальності, і зрештою – об'єкт і суб'єкт історичної політики.

Матеріал для цієї книги збирався впродовж 6 років, у 2003—2009. У 2017 році, коли виникла ідея перевидати цю книгу, довелося знову поринути у світ першоджерел. Початково тема голоду 1932—1933 років розглядалася як окремий сюжет в більшій праці про переписування і переосмислювання історії на пострадянському просторі.

Події 2007—2008 років і остаточне оформлення *Голодомору* в особливу форму культурної реальності й державної історичної політики змусили до детальнішого аналізу цього явища. Запланований фрагмент перетворився на книгу. Основний текст написано у червні 2008 – червні 2009, зміни та доповнення додано у грудні 2017 – березні 2018.

Окремі фрагменти цього тексту було оприлюднено в наукових виданнях⁷, виголошено на міжнародних конференціях у Празі (2006), Москві (2006), Лейпцигу і Римі (2007), Фрібурзі (Швейцарія), Бостоні та Києві (2008), Амстердамі (2009). Деякі ідеї викладено в інтерв'ю українським і зарубіжним засобам масової інформації у публічних виступах в 2007—2017 роках.

Книга складається з трьох частин: в першій йдеться про історію «забування» і реконструкції подій 1932—1933 років, про політичний, культурний та суспільний контекст конструювання уявлень про голод 1932—1933 років, про появу *Голодомору* як специфічного дискурсу та особливої форми культурної реальності, про перетворення його на об'єкт і суб'єкт політики, зокрема й міжнародної.

У другій частині на прикладі *Голодомору* розглянуто питання взаємодії професійної історіографії та політики, тут йдеться про функціонування теми голоду 1932—1933 років в політико-ідеологічному та науково-аналітичному дискурсах, про їхні взаємовпливи, про трикутник «історик – політика – влада».

⁶ Термін «міф» в цьому тексті вживається як відповідник сакралізованого історичного наративу.

⁷ **Разрытая могила: голод 1932—1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании** // Ab Imperio. – 2004. – № 3; Revisiting the Great Famine of 1932—1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine After 1991) In: Past in the Making. Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989 // Ed. by M. Kopecek. – CEU Press, 2008; Struggling with Traumatic Past: The Great Famine of 1932—1933 and the Politics of Memory in Contemporary Ukraine // Post-diktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven. Wallstein Verlag: Göttingen, 2010, с. 75—97; Holodomor and the Politics of Memory in Ukraine after Independence // Holodomor and Gorta Mor. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland. Edited by Christian Noack, Lindsey Janssen and Vincent Comerford, 2012; Историческая политика в Украине и Голодомор // Прошлый век. Вып. 1. Сборник научных трудов. – М., 2013, с. 277—336; Голодомор, геноцид, голокост. До історії понять і термінів // Голод 1933. Українці: 36. наук. пр. – К., 2013, с. 238—304 та ін.

Третій розділ присвячено науковій деконструкції⁸ *Голодомору*, проаналізовано його дискурсивні практики, риторика і термінологія, на прикладі *Голодомору* розглянуто проблеми взаємодії історичної пам'яті, історії та професійної історіографії.

Питання ролі історії та історика в історичному та історіографічному процесі, які порушено тут, оцінки та аналіз конкретних праць і висловлювань стосуються текстів, а не їхніх авторів.

Чверть століття мого власного дослідницького досвіду переконали мене в необхідності дистанціювати текст від його автора і розглядати цей текст в ширшому суспільному і культурному контексті як вияв і трансляцію цих контекстів, а не лише як вияв особистої позиції автора, яка так само залежить від згаданих контекстів і водночас впливає на них.

Я хочу висловити подяку усім, хто долучився до цього дослідження у різний спосіб – від обговорення тексту книги та дискусій щодо окремих проблем до допомоги у пошуках необхідних матеріалів: Євгенові Бистрицькому та Олексієві Толочкові (Україна), Мирославі Юркевичеві (Канада), Франкові Сисину (Канада), Костянтинові Гломозді (Україна), Олексієві Міллерові (Росія), Вільфрідові Ільге (Німеччина), Карлові Беркгофу (Нідерланди), Романові Процикові (США).

Спеціальна подяка студентам Харківського національного університету ім. В. Каразіна: П. Єремєєву, І. Винокурову, М. Каменник, С. Петрову, В. Свириденко – за першу справді професійну, хоча і неопубліковану рецензію першого видання цієї книги.

Окремо хочу подякувати Валерію Смоляєві (Україна) за моральну підтримку в роботі над темою та Станіславові Кульчицькому за його незмінну готовність витратити час на розмови з людиною, яка критично ставиться до його поглядів на голод 1932—1933 років.

І нарешті – окрема, особлива і спеціальна подяка Якову Яковенку, який на добровільних засадах долучився до опрацювання другого видання цього тексту і є одним з небагатьох, хто наважився його прочитати від першої до останньої сторінки. Можливо, це було його покаранням за ідею перевидати цей твір.

Усі ці люди різною мірою вплинули на мою працю і, безумовно, сприяли її покращенню.

Недоліки, недоречності і можливі хибні висновки, які залишаються в ній, є відповідальністю автора.

У цій книзі я намагався утримуватися від остаточних висновків, директивних тверджень і дидактичних узагальнень.

У будь-якому разі я не наполягаю на своєму праві на «прикінцеву істину» і цілком свідомий того, що історик не вільний від культурних, соціальних, політичних та інших впливів, він не здатний поглянути на історію «оком Бога» – власне ця книга також і про це.

⁸ Під деконструкцією в даному конкретному випадку я маю на увазі аналіз того, що можна назвати текстами (дискурсами) Голодомору. Текст у цьому разі – це не лише висловлювання політиків, дослідників, інтерпретаторів. Текст може міститися і у візуальних образах, музейних експозиціях, кіно, телепередачах і т. п. Деконструкція не має нічого спільного із запереченням. Йдеться про деконструкцію саме в тому сенсі, в якому цей термін вживався Ж. Деридою, власне – про критичне переосмислення канонічної версії голоду 1932—1933 років, яку я називаю *Голодомором* – але не лише шляхом аналізу текстів, а й через аналіз політичної контекстуалізації, інтелектуальної і політичної генеалогії базових тверджень.

Розділ I

Політика та історія

У цьому розділі розглядається історія замовчування голоду 1932—1933 років і обставини появи теми на поверхні суспільно-політичного життя і в науковому просторі у 1980-ті роки, розглядаються причини нехтування цією темою в західній радянології та історіографії, аналізуються суспільно-політичні обставини та інтелектуальний контекст виникнення теми голоду 1932—1933 років в культурному, науковому і політичному просторі 1980-х, роль української діаспори у формуванні стереотипних уявлень про голод 1932—1933 років та їхньої трансляції в наукову риторику. Спеціальну увагу приділено суспільно-політичному та культурному контексту, в якому відбуваються громадські та наукові дискусії про голод 1932—1933 років впродовж останніх 20 років.

Аналізуються обставини виникнення канонічної версії уявлень про голод 1932—1933 років, її трансформації в *Голодомор* – специфічну форму культурної реальності, яка охоплює певний набір риторичних формул, стереотипів, історичних репрезентацій та суспільно-політичних практик, що за набором базових атрибутів нагадують різновид громадянської релігії. Йтиметься про виникнення і функціонування *Голодомору* в ідеологічній і політичній сферах життя українського суспільства, розглянуто позицію різних політичних сил стосовно *Голодомору*, роль держави у перетворенні його на легітимну частину історичної пам'яті суспільства, роль окремих державних інститутів і політичних діячів у запровадженні нових форм нав'язування суспільству ідеологічних стандартів в рамках «політики історії». Окрему увагу приділено спробам криміналізувати «заперечення» *Голодомору*. Розглянуто історію інтернаціоналізації *Голодомору*, спроб перетворити його на політично важливий маркер, подібний до Голокосту.

Глава 1

До історії питання

*Заборона і забуття. – Вишкнення теми: українська діаспора. –
Вишкнення теми: Україна. – Складнощі усвідомлення: контексти*

У Радянському Союзі сам факт масового голоду 1932—1933 в Українській СРР, в РСФРР та Казахстані вперто замовчувався вже під час самої трагедії. Відомості про масштабне вимирання селян внаслідок експропріації зерна, худоби, продуктів і особистого майна вийшли за межі країни лише через дипломатичні канали або ж через приватні контакти та завдяки зусиллям окремих журналістів чи українських емігрантських організацій⁹. Зауважимо, що голод таки згадувався в радянській пресі початку 1930-х років – передусім в контексті пошуків «шкідників у сільському господарстві». Звичайно, йшлося не про комах, а про людей...

Заборона і забуття

Упродовж десятиліть публічні і навіть приватні згадки про голод могли трактуватися в СРСР спочатку як контрреволюційна діяльність, згодом як антирадянська агітація і пропаганда¹⁰, тому, згідно з поширеним серед дослідників і публіцистів поглядом, увесь цей час у радянському суспільстві ця тема була предметом негласного табу – якщо йдеться власне про українське суспільство, публічно зважувалися згадувати про нього лише відверті противники радянської влади, про нього могли писати у «самвидаві» чи у «тамвидаві»¹¹.

На рівні безпосереднього, переважно родинного спілкування розповідалися історії про окремі епізоди (загибель родичів чи знайомих, випадки канібалізму, про способи виживання), однак і після війни, і навіть в добу «відлиги» і пізніше острах перед гіпотетичними санкціями з боку влади унеможлилював або значно обмежував обмін подібною інформацією навіть між знайомими. Як засвідчили проекти збирання усних свідчень, фрагментарне знання про подію зберігалось десятиліттями як на рівні персональної пам'яті, так і на рівні сімейних історій, тобто як «комунікативна пам'ять».

Варто пам'ятати й ту обставину, що травматичний досвід (персональний чи колективний) зазвичай не належить до тих фрагментів пам'яті, до яких воліють звертатися: навпаки, доволі часто такий досвід є предметом добровільного, навмисного забування. Можна припустити, що це повною мірою стосується голоду 1932—1933 років.

⁹ Мабуть, вперше систематизовану історію замовчування та навмисного ігнорування голоду 1932—1933 років і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього, було викладено в доповіді Комісії з українського голоду Конгресові США, опублікованій у 1988 р.: Report to Congress Commission in the Ukrainian Famine. – Washington, 1988. Український переклад доповіді з'явився через двадцять років після американської публікації: Великий голод в Україні 1932—1933 років: У 4-х т. – К., 2008. Усі наступні публікації, пов'язані із замовчуванням чи табуванням теми, можна вважати розширеним варіантом згаданої доповіді. Зокрема, ці сюжети присутні в багатьох працях С. В. Кульчицького.

¹⁰ Цілком вірогідно, що випадки засудження за розмови про голод 1932—1933 років саме з такою кваліфікацією «злочину» були непоодинокими. Проте, ця тема потребує окремого спеціального дослідження: коли йдеться про замовчування голоду 1932—1933 років, дослідники зазвичай обмежуються загальним твердженням про те, що тема була предметом жорстокого табу, однак не наводять конкретних прикладів репресій за порушення змови мовчання довкола подій 1932—1933 рр.

¹¹ Можна згадати про книгу Ethnocide of Ukrainians in the U. S. S. R. (The Ukrainian Herald issue 7—8). Smoloskyp Publishers, 1978 («Етноцид українців в СРСР»), що є англійським перекладом матеріалів українського «самвидаву», автором яких, ймовірно, був С. Хмара. Голоду 1932—1933 рр. приділено спеціальну увагу в розділі, присвяченому демографічним втратам етнічних українців у роки радянської влади. У романі А. Кузнецова «Бабин Яр», написаному в 1960-ті, містилася окрема глава під назвою «Людожери», присвячена голоду 1932—1933 років, однак її не пропустила цензура. Див.: А. Кузнецов. Бабий Яр: Роман-документ. – Посев, 1970. – С. 120—122.

Окрім голоду 1932—1933 років, Україні довелося пережити й інші масштабні травми: репресії 1930-х, Другу світову війну та нацистську окупацію, повоєнний голод 1946—1947 років. Нашарування одних трагічних подій на інші не могло не позначитися на здатності виокремлювати одну з них як головну. До того ж періодичні репресивні заходи радянської держави щодо «українського буржуазного націоналізму» та його носіїв, представників національної інтелігенції впродовж 1940—1970-х років, індоктринація суспільної свідомості радянськими міфами та розгалужена жорстка цензурна система нейтралізували можливості актуалізації цієї теми в публічному просторі.

Унаслідок усіх цих обставин голод 1932—1933 рр. «зник» з публічного простору в СРСР. У спеціальних наукових дослідженнях можна було дізнатися лише про якісь «продовольчі труднощі», а заяви і дії окремих західних дослідників чи діаспори офіційно трактувалися як ідеологічна диверсія. Про голод могли згадувати (опосередковано) – у радянських контрпропагандистських роботах, що мали за мету спростування «вигадок буржуазних фальсифікаторів» (прямо вступати у полеміку з цієї теми не рекомендувалося)¹².

Тема не з'явилася в інтелектуальному просторі і в роки «відлиги», коли вона цілком мала шанси опинитися на поверхні в контексті «подолання культу особи Сталіна». Безпосередніх свідків катастрофи 1932—1933 рр. тоді було ще достатньо, аби вона за сприятливих умов зафіксувалася, принаймні як явище «історичної пам'яті». Проте власні продовольчі труднощі, пов'язані з експериментами в сільському господарстві кінця 1950-х – початку 1960-х, унеможливили будь-який варіант її публічного обговорення. Та й «відлига» була не лише короткочасною, а й мала певні межі дозволеного. Згадки про голод 1932—1933 років у публічному просторі перебували поза цими межами.

Єдина спроба зробити часткову поступку і визнати хоча б сам факт голоду 1932—1933 рр. відноситься до періоду «пізньої відлиги». У 1966 р. П. Шелест, перший секретар ЦК КПУ, під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори в Канаді) дав усне розпорядження просто згадати про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР за роки радянської влади, в газеті, що виконувала пропагандистські функції на Заході і яка фактично не мала читачкої аудиторії у самій Українській РСР – *News from Ukraine*. Лише один абзац, присвячений голоду, призвів до того, що стаття загрузла у різних інстанціях (котрі просили письмового дозволу, не беручи на себе відповідальність), її довго не публікували і нарешті вона з'явилася, але без згадки про голод 1932—1933 років.

На Заході тема голоду 1932—1933 років в Радянському Союзі також була вкрай непопулярною. Існують свідчення, що її навмисно замовчували вже під час самого голоду – передусім ті, хто знав про голод і про його жакливі наслідки¹³. Відомі політичні і громадські діячі, інте-

¹² У документі ЦК КПУ «О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине» міститься пряма вказівка на те, що «нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писаками». Цит. за: *Мейс. Дж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 805.

¹³ Найбільш кричущий приклад – репортер газети «Нью Йорк Таймс» Волтер Дюранті, який добре знав про голод, але з суто кар'єрних міркувань мовчав про нього. Цікаво, що саме за репортажі з Радянського Союзу (щоправда, періоду, який передував 1932—1933 рр.) він отримав найпрестижнішу серед американських журналістів Пулітцерівську премію. З початку 1980-х майже кожна «кругла» річниця голоду 1932—1933 років супроводжується акцією української діаспори США – вимогами до Пулітцерівського комітету й власників газети «Нью Йорк Таймс» позбавити В. Дюранті (він помер у 1957 р.) премії. 2003 р. ця акція набула такого розголосу, що Пулітцерівський комітет звернувся за роз'ясненнями до власників газети. Ті, в свою чергу, попросили експерта з радянської історії, тодішнього професора Колумбійського університету Марка фон Гагена надати консультацію. Дослідник підготував доповідь, в якій, однак, не містилося жодних рекомендацій з приводу премії. Проте, у коментарях та інтерв'ю газетам «Нью-Йорк Сан» та «Нью-Йорк Таймс» М. фон Гаген висловився за те, щоб «Нью-Йорк Таймс» повернула премію Пулітцерівському комітету. Дискусія між редакцією газети і Пулітцерівським комітетом закінчилася обопільною згодою не позбавляти В. Дюранті премії (навіть символічно), хоча редакція газети публічно вибачилася за викривлення у репортажах її кореспондента. Видавець «Нью-Йорк Таймс» Артур Шульцбергер (молодший) заявив, що газета не є власником премії В. Дюранті, тому вона не може повернути її. Див.: Jacques Steinberg. Times Should Lose Pulitzer

лектуали відмовлялися визнавати правдою жахливі звістки, що надходили з СРСР. Для одних (Сідней та Беатриса Вебб, Бернард Шоу) це було пов'язано з їхньою радянофілією і переконаннями. Для інших (Едуард Ерріо) це було наслідком обману чи свідомого самообману. Для третіх (найвище керівництво США, наприклад¹⁴) це могло бути незручною правдою. Можливо, тема голоду в СРСР була дискредитована в очах західних інтелектуалів і політиків тим, що вона стала об'єктом пропаганди в нацистській пресі в середині 1930-х, та темою «жовтої преси» В. Херста – в останньому випадку журналісти в гонитві за сенсаціями вдавалися до фальсифікацій, викриття яких підважувало довіру до реальних фактів.

Окремі публікації в західній пресі (Гарет Джонс, Малькольм Магерідж) та зусилля громадських і політичних організацій української еміграції¹⁵ не вплинули на «громадську думку» Заходу.

Потужний заряд заперечення голоду 1932—1933, створений у 1930-ті спільними зусиллями радянського керівництва, частини лівих інтелектуалів і політиків Заходу, викреслив тему і з академічних досліджень. Канадський історик Ф. Сисин наводить просторий список причин «непопулярності» теми голоду 1932—1933 років в західній історіографії Радянського Союзу і України¹⁶: брак документальних джерел внаслідок закритості радянських архівів, низький інтерес західних дослідників до історії України як такої (чи навіть його відсутність) і їхня зосередженість на історії СРСР чи як його часто називали, «Росії», наявність очевидної упередженості щодо «українського націоналізму» (з яким західні інтелектуали зазвичай пов'язували не лише спонтанні спроби української діаспори звернути їхню увагу на трагедію, а й взагалі будь-які натяки на самостійність України), присутність інших сюжетів і масштабних подій, які «затилювали» голод 1932—1933 років (на зразок Другої світової війни та масових репресій), зосередженість західних дослідників на інституційному становленні радянської системи як такої, на питаннях соціальної історії, чи на репресіях проти еліт і нехтування «масами», непопулярність «національних сюжетів» серед західної професури і зрештою – «ліві» та проросійські симпатії значної частини останньої.

Голод 1932—1933 років був відсутній (як об'єкт систематичного дослідження) в західній академічній літературі впродовж майже п'ятдесяти років¹⁷. У 1930-ті роки з'явилося декілька невеликих статей у спеціальних журналах Німеччини та Великої Британії, де містилися згадки про нього. Окремі публікації в спеціалізованих журналах¹⁸ не викликали зацікавлення фахівців і не прововували ширших дискусій.

Поява «ревізійністської течії» в дослідженнях Радянського Союзу на Заході, спрямованої на «очищення» наукових досліджень від ідеологічних нашарувань «холодної війни», могла б посприяти появі інтересу до голоду 1932—1933 років. Проте академічний ревізійнізм у дослідженні радянської історії парадоксальним чином негативно позначився на цій можливості: «ревізійністи» сприймали зусилля української діаспори (яка була для них тотально «націоналістичною») щодо просування теми голоду на політичному та науковому рівнях як скла-

From 30's, Consultant Says // The New York Times. – 2003. – October 23. – P. A17.

¹⁴ У 1933 році відбулося дипломатичне визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу.

¹⁵ Див.: Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932—1933 років в УСРР і українська діаспора Північної Америки. – К., 2010.

¹⁶ Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932—3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. – P. 183—187.

¹⁷ Не можна сказати, що проблему ігнорували зовсім. Згадки про голод 1932—1933 років з'являлися в наукових публікаціях вже невдовзі після Другої світової війни. Див.: Jasny N. The Socialized Agriculture of the USSR. – Stanford, 1949; Manning C. Twentieth Century Ukraine. – New York, 1951.

¹⁸ Чи не перші наукові розвідки, присвячені безпосередньо голоду 1932—1933 років, з'явилися в 1960-ті роки в жанрі «радянології». Див.: Dalrymple Dana G. The Soviet Famine of 1932—1934 // Soviet Studies. — 1964. – Vol. 15. – no. 3. – P. 250—284; The Soviet Famine of 1932—1934, Further References // Soviet Studies. – 1964. – Vol. 16. – no. 4. – P. 471—474.

дову ідеологічної риторики «холодної війни»¹⁹. Дискусія, розпочата ними, хоча і вивела тему із забуття, мала переважно ідеологічний характер, «ревізіоністи», які прагнули нового трактування радянської історії, позбавленого ідеологічних надмірів «тоталітарної» школи, упали в інші крайнощі, вбачаючи в темі 1932—1933 років переважно ідеологічний інтерес і виходячи у своїй критиці передусім з цих позицій.

Уся ця сукупність політичних, культурних, інституційних чинників спричинилася до того, що тема голоду 1932—1933 років якщо і виникала в публічному дискурсі поза межами СРСР, то переважно зусиллями української діаспори і в її колі. Впродовж трьох післявоєнних десятиліть ці зусилля, зазвичай пов'язані з річницями трагедії (1953, 1963, 1973), обмежувалися переважно локальними комеморативними акціями та публікаціями досліджень, головним чином аматорських²⁰.

Відповідно, тема голоду 1932—1933 років сприймалася як політиками, так і академічним світом Заходу (якщо взагалі її помічали) або як ідеологічні витівки антирадянських емігрантів з «сумнівним минулим», або як внутрішня справа частини маловідомої і маловпливової емігрантської спільноти²¹.

Виникнення теми: українська діаспора

На початок 1980-х років ситуація якісно змінилася, принаймні з погляду фінансових, інституційних та інтелектуальних ресурсів української діаспори. Покоління DP²², попри стандартні еміграційні чвари, спираючись на досвід своїх попередників і на власні організаційні можливості, спромоглося на те, щоб вибудувати інституційну мережу громадських організацій, які в умовах «західних демократій» мали можливість здійснювати політичний тиск і лобіювання. Покоління їхніх дітей, представники якого вже були культурно і соціально рівноправними членами суспільств, що стали їхньою батьківщиною, водночас зберегли високий рівень культурно-національної ідентичності та бажання перейматися справами батьківщини історичної. З цього покоління походить близько півтора десятка науковців-суспільствознавців, які отримали якісну освіту в західних університетах, переважно американських, і стали частиною академічного істеблішменту.

У 1970-ті роки було створено Український науковий інститут Гарвардського університету (1973) та Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада, 1976). Створення дослідницьких центрів у складі поважних університетів мало величезне значення як з погляду формального статусу, так і з погляду їхньої наукової якості. Українознавчі дослідження вийшли за межі українських емігрантських культурних інституцій і вмонтувалися в академічний світ Заходу попри всі негаразди, пов'язані з необхідністю доводити легітимність українських студій, інституційно відокремлених від *Soviet Studies* та від російських студій.

¹⁹ Зазначимо, що певною мірою ці закиди «ревізіоністів» були небезпідставними, хоча б тому, що активізація політичного лобіювання питання про голод 1932—1933 років збіглася з серйозним загостренням стосунків між США та Радянським Союзом у першій половині 1980-х.

²⁰ Мабуть, найбільш відомою публікацією стала книга «Чорні діяння Кремля» (том 2), яка стала чи не єдиною до середини 1980-х років збіркою свідчень і документів про голод 1932—1933 років. Див.: *The Black Deeds of the Kremlin: a White Book* / Ed. by S. Pidhainy, P. Hryshko, P. Pavlovych. – Vol. II: *The Great Famine in Ukraine in 1932—1933*. Огляд зусиль української діаспори подано у вельми інформативній статті канадського дослідника українського походження Ф. Сисина: *Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932—3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion // Studies in Comparative Genocide* / Ed. by Levon Chorbajian, Geroge Shirinian. – McMillan, 1999. – P. 182—215. Див. також статтю В. Марочка в розділі II книги: *Голод 1932—1933 років в Україні*. – К., 2003. – С. 139—148.

²¹ Для політично і культурно активної частини української еміграції голод 1932—1933 років був політично актуальним питанням вже з часів самого голоду: і коли йшлося про намагання організувати допомогу голодуючим, і коли йшлося про вшанування їх пам'яті.

²² *Displaced persons* – загальна назва еміграції зі Східної Європи та Балтії часів Другої світової війни.

Кінець 1970-х – початок 1980-х – це також період «поправління» внутрішньої і зовнішньої політики США під адміністрацією Р. Рейгана та загострення протистояння між США та СРСР, яке супроводжувалося вкрай агресивними заявами і діями з обох боків, аж до планів нового етапу гонки ядерних озброєнь. Р. Рейган проголосив СРСР «імперією зла» – в цьому контексті будь-які громадські ініціативи, дотичні до дискредитації СРСР, потрапляли у сприятливий політичний контекст.

Нарешті, варто пригадати ще одну важливу суспільно-культурну обставину, яка вплинула на політико-ідеологічну спрямованість та інтенсивність кампанії довкола голоду 1932—1933 років. Успішна (в порівнянні з попередніми поколіннями) соціальна адаптація повоєнного покоління еміграції в північноамериканському суспільстві мала зворотній бік. З кінця 1970-х у середовищі української діаспори дедалі очевиднішою стає загроза культурної асиміляції, розмивання культурної (етнічної) ідентичності. Це особливо гостро відчувалося саме тією частиною діаспори, передусім поколінням дітей ДР, які на власному досвіді пересвідчувалися, що «українського питання» в північноамериканському академічному світі просто не існує, окремі праці про Україну англійською мовою ніяк не впливали на ситуацію. Голод 1932—1933 років мав стати одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність і різні форми політичної репрезентації – подібно до того, як культурна пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США.

Усе це створило передумови для нового рівня і масштабу звернень до теми голоду 1932—1933 років. П'ятдесята річниця трагедії засвідчила безпрецедентну за масштабами спробу української діаспори вивести проблему голоду на рівень політичного проекту, суспільної та академічної дискусії – спробу, результати якої були настільки ж вдалими, наскільки й неоднозначними.

Цього разу кампанія вже не була лише «календарною», тобто не обмежилася відзначенням роковин. Вона вийшла за межі діаспорної спільноти і набула міжнародного розголосу, тема стала предметом не лише політичних, а й академічних дискусій, зрештою, об'єктом юридичного аналізу на найвищому фаховому рівні в рамках міжнародного права. Варто зазначити, що ці заходи серйозно вплинули і на «материкову Україну» – вперше зусилля української діаспори безпосередньо вплинули на ідеологічні, політичні та академічні процеси в Україні.

В цих зусиллях провідну роль відіграли декілька взаємопов'язаних акцій: створення комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні (вона супроводжувалася масштабною кампанією звернень українців-громадян США до конгресменів); підготовка і публікація книги про голод 1932—1933 років Робертом Конквестом²³, робота Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 років в Україні (1988—1990); випуск у 1983 р. у Торонто фільму «Жнива відчаю» (Harvest of Despair)²⁴.

Напередодні 50-х роковин голоду 1932—1933 років у США було створено Крайовий комітет вшанування жертв геноциду в Україні 1932—1933 років, який, окрім звичних коме-

²³ Р. Конквест на цей час мав неабияку популярність на Заході завдяки своїй праці про Великий Терор. Замовлення було зроблено від імені Українського наукового інституту Гарвардського університету – важлива формальність для академічної легітимації. Велику роль у підготовці праці Р. Конквеста відіграв Дж. Мейс, який, власне, був асистентом-дослідником британської «зірки». Р. Конквест розпочав роботу над цим проектом у 1981 р.

²⁴ Фільм було продемонстровано на двох великих телевізійних каналах Канади, в багатьох університетах Канади і США. Його подальше використання як наочного посібника в курсах з історії прав людини було припинено через скандал, пов'язаний з використанням у візуальному ряді фотографій, які не мали відношення до голоду 1932—1933 рр. Перший консультант фільму, український дослідник Марко Царинник, який надав фото для авторів фільму і збирав інтерв'ю свідків для нього, наполягав на коректному використанні відеоінформації і відмовився брати участь у подальшій роботі над ним. Дещо специфічний спосіб використання фотографій (хоча і не новий в ідеологічних практиках ХХ ст.) дав підстави найбільш заповзятим опонентам поставити під сумнів правдивість як решти свідчень, так і моральну складову всієї кампанії. Ця обставина використовувалася критиками для дискредитації всіх інших зусиль української діаспори щодо просування теми голоду 1932—1933 років в публічному дискурсі.

моративних акцій (демонстрації, відозви), сформулював ідею створення спеціальної комісії з дослідження голоду 1932—1933 років на найвищому державному рівні. Головними промоторами ідеї стали організація «Американці в обороні прав людини в Україні», створена наприкінці 1970-х на захист дисидентів з України (крім українців з діаспори до неї входили й американці неукраїнського походження) та Український народний союз. Початково це була ініціатива декількох людей, зокрема Ігоря Ольшанівського, згодом до неї долучилися українські академічні кола, а коли кампанія набула масштабу і розголосу – нею зацікавилися політичні організації діаспори.

Під час кампанії, з одного боку, було організовано безпрецедентну для української діаспори кампанію листів-звернень до конгресменів з різних штатів США, з іншого – вдалося використати всі наявні можливості лобіювання законопроекту зі створення спеціальної комісії з розслідування – через конгресменів, які мали зобов'язання перед етнічними українцями-виборцями.

Результатом стали законодавчі ініціативи американських законодавців. У 1983 р. двічі – у вересні і листопаді – конгресмен від Флориди Дж. Флоріо вносив законопроект щодо створення комісії, який після тривалих бюрократичних перипетій, посиленого лобіювання через конгресменів і сенаторів, надзвичайно важких залаштуноквих суперечок²⁵ став законом. Через рік, у жовтні 1984 р. було створено Комісію комітету Конгресу США з вивчення голодомору. Комісію очолив конгресмен Д. Майка²⁶ (який, до речі, не був великим симпатиком створення такої комісії), виконавчим директором був призначений молодий американський історик, спеціаліст з історії України 1920—1930-х рр. Джеймс Мейс²⁷. Робота комісії складалася з двох частин: дослідницької (вивчення та аналіз доступних матеріалів і збирання усних свідчень) і пропагандистсько-політичної (поширення інформації про голод 1932—1933 років). Нею було організовано публічні слухання в семи штатах США, під час яких публічні свідчення на свого роду громадських слуханнях дали 57 свідків голоду 1932—1933 років.

У квітні 1988 р. звіт Комісії було передано Конгресові США²⁸, і лише наприкінці 1990 р. було опубліковано тритомник майже двох сотень усних свідчень про голод 1932—1933 років, зроблений за методикою *oral history*.

За чотири роки міжнародна ситуація змінилася найрадикальнішим чином – між керівництвом США та СРСР було підписано угоди, які поклали край «холодній війні», в Радянському Союзі розгорталася політична лібералізація, названа «перебудовою». З «імперії зла» він формально перетворювався на партнера США в світовій політиці, викриття «злочинів сталінізму» стало звичною публіцистичною формулою, а масштаби та інтенсивність цих викриттів всередині країни вже перевершували звинувачувальну риторику стандартного антикомунізму. Фактично найбільші політичні гравці в США втратили інтерес до проблеми, а прихована чи відверта «антимосковська» спрямованість зусиль української діаспори надавала

²⁵ Дж. Мейс опублікував спогади про утворення комісії та гру політичних інтересів у середовищі американських конгресменів, для котрих створення комісії було передусім справою відносин з виборцями. Варте уваги те, що тут довелося не лише враховувати поточні політичні інтереси американських можновладців, але й суперечності всередині української громади в Америці – коли один з американських колег попросив Дж. Мейса пояснити суть розбіжностей всередині української громади («наддніпрянці» – «галичани», православні – греко-католики, бандерівці – мельниківці), він зазначив, що зробити це «було б складніше від пояснення теорії відносності Ейнштейна». Див.: Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932—1933 років в Україні. – К., 2003. – С. 800—816. Можливо, іронія цілком слушна, особливо якщо взяти до уваги і ту обставину, що ініціатор всієї справи, І. Ольшанівський, до складу комісії не потрапив. До справи долучилася діаспорна номенклатура, для якої це був переважно політичний проект.

²⁶ Загалом до комісії входило 4 представники Палати представників і 2 – Сенату, а також 6 «публічних членів», серед яких переважали представники українських діаспорних організацій.

²⁷ У 1992 р. Джеймс Мейс переїхав жити до України. Він помер 2 травня 2004 р. у Києві.

²⁸ Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine. – Washington, 1988. – 524 р. На зустрічі комісії, де ухвалювався кінцевий варіант звіту, були присутні 10 з 12 членів, з них 4 – представники Конгресу.

небажану політичну конфліктність. У результаті звіт комісії хоч і було ухвалено, однак він мав усі шанси опинитися на архівних полицях (як, власне, певною мірою і сталося)²⁹ – до матеріалів комісії американські політики звернулися аж 2003 р., хоча не можна не зазначити, що ці матеріали вплинули на окремих публіцистів і дослідників в Україні і через них – на характер дискусій щодо голоду 1932—1933 років наприкінці 1980-х – початку 1990-х.

У 1984 р. вийшов перший академічний нарис про голод 1932—1933 років колективу авторів – список відкривав Р. Конквест³⁰. У 1986 р. вийшла друком наймасштабніша за обсягом праця про голод 1932—1933 років, написана цим самим автором – «Жнива скорботи»³¹. Попри те, що в книзі йшлося про голод в усьому Радянському Союзі, наголос було зроблено саме на українських сторінках трагедії. Книга спричинила досить гостру дискусію: як наукову, так і політичну.

У 1990 р. фрагменти перекладів з неї з'явилися в московських і українських журналах, а висновки Р. Конквеста щодо причин і наслідків голоду 1932—1933 років стали аргументом – знову таки в політичних і наукових дискусіях³². Оминаючи зміст цих дискусій, зазначимо, що після виходу книги Конквеста проблему голоду 1932—1933 років вже неможливо було ігнорувати на Заході, зокрема в академічному світі, популярність постаті автора і авторитет видавництва забезпечили подвійний ефект – по-перше, західний академічний світ мусив реагувати, і можливість політично маргіналізувати проблему риторикою про ідеологічні інтереси української діаспори було мінімізовано. Вихід книги Р. Конквеста знаменував початок наукових дискусій на Заході, які з перервами тривають і донині, крім того, як популярний нарис вона стала доступною великій кількості студентів, що цікавилися історією СРСР – і для них Україна та одна з найбільших її трагедій стали видимими. По-друге, виник і незапланований результат – незважаючи на потужний «український акцент» книги, автор все ж таки писав про голод не лише в Україні, отже, його авторитет спрацював і на користь тих, хто виступав проти локалізації проблеми голоду 1932—1933 років «українськими сюжетами».

У 1988 р. почала працювати міжнародна комісія юристів³³, створена за ініціативою Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Вона не мала якогось міжнародного юридичного статусу, хоча фактично відігравала роль неформального трибуналу (самі члени комісії в спілкуванні між собою іноді називали її саме так).

Комісія складалася з поважних юристів найвищої кваліфікації, фахівців з міжнародного і кримінального права зі Швеції, Великої Британії, Бельгії, Франції, Аргентини, США

²⁹ Члени комісії від громадськості, власне представники української діаспори, не могли не помітити, що їхні зусилля мають шанси бути змарнованими в контексті «гласності» і розрядки. На фінальній зустрічі комісії 22 квітня 1988 року троє з них (М. Куропас, Д. Марчишин, У. Мазуркевич) наполягали на тому, що комісія має працювати й надалі, а політичні зміни в СРСР не змінюють природи цієї держави, яка, власне, спричинила голод. Ці пропозиції не викликали особливого ентузіазму з боку американських конгресменів. Див.: Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to the Congress. Commission on the Ukrainian Famine. – P. 513, 514, 518.

³⁰ Conquest R. et al. The Man-Made Famine in Ukraine. – American Institute for Public Policy Research, 1984.

³¹ Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine. – New York; Oxford; Edmonton; London, 1986. Книгу було видано під титулами трьох видавництв: Oxford University Press, University of Alberta Press, Century Hutchinson – це формально забезпечувало їй високий академічний статус.

³² Паралельно з «гарвардським проектом» розроблявся «едмонтонський» – в Канадському інституті українських студій готувалася книга С. Максудова (Бабьонішева), присвячена демографічним аспектам голоду 1932—1933 років. Цей проект не було завершено публікацією, подібною до гарвардської.

³³ Рішення про створення комісії було ухвалено на конференції СКВУ у грудні 1983 р., проте перше засідання комісії відбулося аж у травні 1988 р. Майже три з половиною роки тривало формування комісії, збирання коштів на її роботу, збирання свідчень, вироблення технічного завдання (terms of reference), переговори щодо її статусу тощо. У пізніших дослідників її роботи (Е. Гоббінс, Д. Бойер) виникали запитання і зауваження щодо характеру взаємовідносин між членами комісії та замовником (СКВУ), зокрема, щодо тієї обставини, що робота членів комісії фінансувалася українською діаспорою – чи не впливало це на об'єктивність її висновків? Під час формування комісії до її складу не увійшов юрист з єврейського середовища (з огляду на тертя між українською та єврейською діаспорами). Членів комісії підбирали за рекомендаціями юристів СКВУ. Очолював комісію Дж. Сандберг – людина, відома своїми антикомуністичними поглядами.

та Канади³⁴. Вона мала дослідити свідчення про голод 1932—1933 років та зробити висновки щодо наявності голоду 1932—1933 років, його причин, наслідків і винуватців. Висновки комісії³⁵ мали, з одного боку, підсилити висновки комісії Конгресу юридичними аргументами (головним завданням було підтвердити тезу про геноцидний характер голоду 1932—1933 років), з іншого – бути аргументом в дискусії з речниками радянського керівництва, яке на момент фактичного створення комісії вже не заперечувало голод, але намагалося «мінімізувати» знання про нього, його причини та організаторів. Так само очікувалося, що комісія юристів вплине на тих західних дослідників, які чи то через політичні переконання, чи то виходячи з академічних мотивів, заперечували ряд фундаментальних положень ідеологічної версії голоду 1932—1933 років.

Комісія спиралася на свідчення очевидців, публікації дослідників і досить обмежене коло документів. Декілька разів юристи зверталися до керівництва СРСР з проханням надати доступ до архівної інформації, однак відповіді не отримали.

Утім, і наявної інформації вистачило, аби підтвердити факт голоду в СРСР у 1932—1933 роках і назвати його безпосередньою причиною «надмірну заготівлю зерна у липні 1932 р.», а передумовами – примусову колективізацію, розкуркулення і прагнення центрального уряду дати відсіч традиційному українському націоналізму³⁶.

Проте, члени комісії не були одностайними з декількох питань, зокрема в трактуванні терміну «геноцид»³⁷ стосовно подій 1932—1933 років, хоча вони визнали, що українці як нація були об'єктом особливо жорстокої політики радянського керівництва. Водночас, більшість членів комісії визнали, що немає підстав стверджувати, що голод 1932—1933 років був організований на систематичній основі для того, щоб зруйнувати українську націю раз і назавжди, скоріше радянська влада користалася голодом, аби завершити свою політику денационалізації. Комісія також не знайшла достатніх підтверджень, що голод був спеціально спланований, аби забезпечити успіх політики Москви.

Висновки комісії стали надбанням громадськості³⁸ вже тоді, коли в Радянському Союзі і в Україні рівень дискусій і знання про 1932—1933 роки фактично знівелювали можливий викривальний ефект доповіді юристів. Заключний варіант доповіді комісії було передано секретареві ООН з питань прав людини (планувалося вручення Генеральному секретареві) та президентові Парламентської Асамблеї Ради Європи навесні 1990 р. «На жаль, – зазначав тоді

³⁴ Варто згадати цікавий факт: членом комісії був Дж. П. Гампфрі, який у 1946—1948 рр. керував іншою комісією, створеною ООН для підготовки проекту Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду. Саме він, до речі, відстоював думку про те, що голод 1932—1933 років мав ознаки геноциду.

³⁵ Досить докладний історичний нарис про обставини створення і роботи комісії, дискусії між її членами, іноді доволі драматичні епізоди її роботи містяться у надзвичайно інформативній статті: *Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth: The International Commission of Inquiry into the 1932—33 Famine in Ukraine // Dalhousie Law Journal. – 2001. – Vol. 24. – P. 139—191.*

³⁶ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990. – К., 1992. – С. 15. Англomовний оригінал звіту: International Commission of Inquiry Into the 1932—33 Famine in Ukraine. – 1990. – 214 p. Доступний на сайті СКВУ <http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>

³⁷ Три члени комісії погоджувалися з тим, що події 1932—1933 років містять ознаки геноциду, троє мали застереження щодо цього – як юридично-процедурні, так і змістовні.

³⁸ Варто знати, утім, що дискусія з комісією таки відбулася. Спочатку на її діяльність відреагував перший секретар посольства СРСР в Канаді Ю. Богаєвський, який в листі до комісії заперечував відокремлення «українського» голоду від «загальносоюзного», посиляючись при цьому на статтю С. Кульчицького у газеті «News from Ukraine» (лютий 1988). Потім до комісії надійшов лист від 14 жовтня 1988 р., підписаний чотирма представниками Академії наук УРСР – Б. Бабієм, І. Курасом, В. Денисовим та С. Кульчицьким. В листі заперечувалася теза про голод-геноцид, спрямований проти українців, і повторювалися вже стандартні на той час твердження про те, що голод 1932—1933 років був наслідком форсованої колективізації насильницьких хлібзаготівель, відступу від ленінських принципів і результатом сталінського «великого стрибка» коштом селянства. Лист містив україн неприємний для комісії пасаж – йшлося про те, що згідно з публікаціями про роботу комісії, вона вже зробила висновки, ще не закінчивши роботу (насправді це були публікації СКВУ, а не комісії, в них справді містилися твердження про голод-геноцид). Зрозуміло, в СРСР навіть у наукових дослідженнях про цю дискусію не згадували. Докладніше див.: *Hobbins A. J., Boyer D. Seeking Historical Truth... – P. 163—165.*

один з членів комісії, – події випередили наш звіт: на той час, коли його було опубліковано, політична сцена в Радянському Союзі змінилася настільки, що за винятком висновків про геноцид, всі інші наші відкриття вже були надбанням радянської громадської думки і навіть влади»³⁹. Від початку ініціативи СКВУ до завершення роботи комісії пройшло сім років...

Виникнення теми: Україна

У СРСР та в УРСР усі ці зусилля були предметом уваги переважно «спеціалізованих інституцій» – КДБ, вищих партійних інстанцій. Зрозуміло, інформація про діяльність «українських буржуазних націоналістів» не виходила за межі цих установ. Проте цю інформацію ретельно збирали і навіть намагалися організовувати зустрічні заходи. Всередині країни факт голоду традиційно заперечувався, навіть в спеціальних (переважно заочних) дискусіях з «антирадянськими колами» і «українськими буржуазними націоналістами» просто не вживали слово «голод», найбільше, на що наважувалися, це «продовольчі труднощі». Назовні, у публічних виступах, так само факт голоду заперечувався, натомість давалися рекомендації робити наголос на складному становищі трудящих у капіталістичному світі, зокрема і в США. В доповідній записці тодішнього завідувача відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 6 листопада 1983 р. пропонувалося, щоб «у зв'язку з підключенням до кампанії про «голод» адміністрації США і особисто Рейгана⁴⁰, на наш погляд, можливі окремі публікації про її злобно-спекулятивний характер з наведенням фактів не придуманого, а реального голоду в ряді латиноамериканських країн, пограбованих американським імперіалізмом, та й в самих США – серед сільськогосподарських робітників, низки національних меншин і расових груп.

Можливо, також доцільним було б зробити відповідні кроки дипломатичними каналами»⁴¹.

Наприкінці 1986 р. при ЦК КПУ було створено спеціальну комісію з учених інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, яка отримала завдання спростувати висновки комісії Конгресу США на основі архівних матеріалів. Членам комісії продемонстрували фільм «Жнива скорботи» і поінформували їх про роботу «комісії Мейса». Вони також отримали доступ до архівних матеріалів, які до цього зберігалися в режимі державної таємниці і були недоступними для дослідників. Невдовзі після початку роботи комісії з'ясувалося, що архівні матеріали можуть лише підтвердити наявність масового голоду в 1932—1933 рр. У грудні 1987 р. В. Щербицький, що тоді очолював КПУ, був вимушений визнати факт голоду у своїй промові, присвяченій 70-й річниці Жовтневої революції та встановлення радянської влади в Україні. Висловлювання керівника республіки були, з одного боку, стандартною трансляцією офіційної позиції (йшлося про «серйозні продовольчі труднощі», причиною яких називалися надміри форсованої колективізації, адміністрування і посуха), з іншого – вперше було вжито термін «голод», раніше категорично неприйнятний в офіційній публічній риторичі⁴².

³⁹ *Humphrey John P.* Famine, International Law and Human Rights: A Statement on the 1990 Report of the International Commission of Inquiry Into the 1932—1933 Famine in Ukraine // *Famine-Genocide in Ukraine 1932—1933. Western Archives, Testimonies, and New Research* / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. – Toronto, 2003. – P. 95.

⁴⁰ У спеціальній заяві від 30 жовтня 1984 р. президент США Р. Рейган проголосив 4 листопада 1984 р. Днем пам'яті Великого Голоду 1933 року. Див.: Ronald Reagan, XL President of the United States, 1981—1989. Proclamation 5273 – Commemoration of the Great Famine in the Ukraine // <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39348> (дата звернення 7 жовтня 2008 р.)

⁴¹ Цит. за: *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997. – С. 100.

⁴² Під прапором Великого Жовтня курсом перебудови. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні 25 грудня 1987 року // *Радянська Україна*. – 1987. – 26 грудня. Абзац, присвячений колективізації та голоду 1932—1933 рр., для промови В. Щербицького було доручено написати С. В. Кульчицькому, автору доповідної записки до ЦК КПУ. Відповідно до практики тих років проекти промов (їхні окремі фрагменти і матеріали до них) готувалися фахівцями

Зрозуміло, «поступка» стала можливою лише тому, що загальний рівень ревізії сталінізму в СРСР вже виходив за межі критики «окремих недоліків» і «помилочок» – зауважимо, що вона супроводжувалася стандартною реплікою про «політичні спекуляції» на тему голоду на Заході⁴³.

Табу на слово «голод» стосовно подій 1932—1933 рр. було знято⁴⁴ найвищим посадовцем республіки. Цікаво, що саме з цього моменту риторика згадування про голод 1932—1933 років швидко радикалізується, змінюються акценти у її спрямованості. В лютому 1988 р. на партійних зборах Київської організації Спілки письменників УРСР один з представників тодішнього партійно-письменницького істеблішменту Олекса Мусієнко виголосив промову, в якій згадав про «масовий голод 1933 року» в контексті «компрометації методами штурмівщини ідеї колективізації», та про «злочинне винищення кадрів ленінського гарту». Саме тоді він побіжно вжив слово «голодомор» стосовно голоду 1932—1933 років⁴⁵.

З другої половини 1988 р. тема голоду 1932—1933 років за популярністю сягає рівня суспільної уваги до Чорнобильської катастрофи: всі українські журнали, за винятком дитячих, взяли за друк відповідних матеріалів: від перекладів окремих фрагментів з книги Р. Конквеста до спогадів і літературних творів, від публікацій архівних документів (надрукованих за кордоном) до виступів науковців, в тому числі закордонних. Деякі журнали навіть започаткували спеціальні рубрики на зразок «Білої книги» (львівський «Дзвін») чи «Стежками болі і мук» (тижневик «Україна») ⁴⁶.

Партійна преса⁴⁷ намагалася не відставати, долучаючись до перетворення теми на суспільно значуще явище. Щоправда, тут початково ще переважали мотиви контрпропагандистського характеру, пов'язані із бажанням перехопити ініціативу і спрямувати дискусію у «правильне русло» в контексті руху до «соціалізму з людським обличчям». Важливою подією стала публікація книги документів «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»⁴⁸. Її матеріали були предметом спеціального обговорення на Політбюро ЦК КПУ в січні 1990 р.: як свідчить очевидець обговорення, вирішальну роль у тому, що книгу допустили до публікації, відіграла позиція тодішнього першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка⁴⁹. В лютому 1990 р. тема набула такого значення в «боях за історію», що було ухвалено окрему постанову ЦК КПУ «Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів»⁵⁰. Істориків закликали до «глибокого вивчення та об'єктивної оцінки» голоду 1932—1933 років: йшлося про відокремлення «справжнього» соціалізму від його «викривлень» – натяк цілком зрозумілий.

багатьох академічних інститутів, після чого ці матеріали опрацьовувалися у відповідних підрозділах ЦК. За свідченням С. В. Кульчицького (інтерв'ю 17 квітня 2008 р.), в поданому до доповіді тексті він пояснював виникнення голоду надмірними хлібозаготівлями.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Варто зазначити, що слово «голод» стосовно подій 1932—1933 рр. вперше пролунало в офіційному виданні у липні 1987 р. у двох публікаціях, присвячених іншим проблемам: в одній йшлося про сюжети, які очікують на увагу «майстрів мистецтв», в іншій – було надруковано автобіографію Г. Тютюнника, де письменник згадував своїх дідів, що померли від голоду. Див.: *Олійник М.* Час і ми // Літературна Україна. – 1987. – 16 липня; *Тютюнник Г.* Вічна загадка: автобіографія // Там само.

⁴⁵ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ // Літературна Україна. – 1988. – 18 лютого.

⁴⁶ *Pavlyshyn O.* Famine 1932—1933: Selected Biography // *Famine-Genocide in Ukraine, 1932—1933. Western archives, testimonies and new research* / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. – Toronto, 2003. – P. 192.

⁴⁷ У принципі, вся преса була «партійною», тобто підконтрольною ідеологічним структурам КПУ, однак в цьому разі йдеться про журнали, які безпосередньо були виданнями партійних органів. Досить активно «викривальні» матеріали друкувалися саме в популяризаторських пропагандистських виданнях на зразок журналу «Під прапором ленінізму».

⁴⁸ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.

⁴⁹ *Кульчицький С.* демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка* (Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.). – Київ—Нью-Йорк, 2003. – С. 20.

⁵⁰ Радянська Україна. – 1990. – 7 лютого.

Згодом на рівні Політбюро ЦК КПУ було ухвалено рішення про включення до «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, покращення вивчення і пропаганди історії Української РСР» (липень 1990 р.) теми «Суцільна колективізація і голод сільського населення 1932—1933 рр.». Тему, про яку нещодавно небезпечно було навіть згадувати, було легітимовано в документах правлячої партії. Заборону було знято офіційно і на найвищому рівні.

Цілком очевидно, що зроблено це було під тиском двох політичних обставин: з одного боку, відчувався вплив громадських рухів і «мітингової демократії» – 1990-й рік був критичним для Комуністичної партії – як з огляду кількісних втрат (її масово полишали), так і з огляду втрат ідеологічних: саме цього року вона зазнала найсерйозніших поразок в «боях за історію»⁵¹.

Нова версія радянської історії, яку пропонували ідеологічні опоненти, «націонал-демократи», була відверто антикомуністичною. І тема голоду 1932—1933 років в цьому сенсі разом з темою репресій містила найпотужніший заряд дискредитації державної партії. Згадування про «голодомор» на рубежі 1980—1990-х рр. стало одним із обов'язкових компонентів ледь не кожного виступу (усного чи письмового), присвяченого критиці радянської системи, особливо в контексті «зовнішніх впливів» на Україну, перш за все з боку комуністичної ідеології та комуністичної влади, нібито «засадничо чужих» українській традиції і ментальності. З іншого боку, «бої за історію» стали важливим аргументом для політичної легітимації тієї частини республіканської номенклатури, яка прагнула скористатися моментом в боротьбі за перерозподіл влади з «центром». Оскільки провина за голод покладалася саме на «центр» та його «поплічників» з місцевих комуністів, ті, хто встиг «переорієнтуватися», контекстуально позбувалися «гріхів минулого» і діставали додатковий аргумент для «суверенізації республіки» (щось на зразок: якби українці самі керували своєю республікою, голоду не було б).

На кінець 1980-х припадає і перший в Україні проект збирання свідчень про голод 1932—1933 років, який починався як спільна ініціатива радикально налаштованих письменників і ще обережних істориків. Член Спілки письменників України Володимир Маняк звернувся у липні 1989 р. до С. Кульчицького (як до людини, яка «сиділа на документах») з пропозицією підготувати книгу, яка містила б офіційні документи про голод і спомины та свідчення очевидців. Для звернення по свідчення було запропоновано використати наймасовішу газету з обігом переважно в сільській місцевості – «Сільські вісті».

С. Кульчицький склав питання, які були опубліковані в «Сільських вістях» у грудні 1988 р.⁵² Звертаючись до читачів, С. Кульчицький вказав на те, що документів у істориків дуже небагато, тому особливого значення набувають свідчення очевидців. Читачів просили «згадати»: відомі їм випадки опору реквізиціям продовольства з боку місцевих партійних і радянських працівників; репресії проти керівних працівників і колгоспників за борги з хлібозаготівель; форми нецентралізованої допомоги голодуючим (на місцевому рівні) з боку влади; долю сіл, занесених до «чорної дошки» за невиконання хлібозаготівель, кількість загиблих від голоду односельців; допомога міста під час весняної посівної кампанії 1933 р.; просто власні спостереження⁵³.

Неважко помітити, що питання переважно були скеровані на заперечення антикомуністичної версії голоду 1932—1933 років, на те, щоб змалювати зусилля партійних і радянських працівників, спрямовані на подолання голоду і спротив реквізиціям – цілком у руслі офіційного ідеологічного/історіографічного дискурсу кінця 1980-х років. У статті згадувався «досвід

⁵¹ Докладніше див.: Касьянов Г. Украина 1990: бои за историю // Новое литературное обозрение. – 2007. – № 83.

⁵² Дж. Мейс стверджував, що В. Манякові не дозволили скористатися газетою, а складання списку питань доручили С. Кульчицькому (мабуть, натякаючи на такий собі намір нейтралізувати ініціативу правдолюбців офіційними рамками). С. Кульчицький спростовує це, наполягаючи на тому, що ні Манякові, ні йому ніхто не доручав працювати над цим проектом.

⁵³ Кульчицький С. В. 33-й: голод. Запрошуємо до створення книги-меморіалу // Сільські вісті. – 1988. – 9 грудня.

по-державному організованої боротьби з голодом» радянського уряду на чолі з В. І. Леніним. (Звісно ж, варто згадати про те, що газета, яка надрукувала анкету, була партійним виданням, а цензура у 1988 р. ще існувала). Хоч це й парадоксально, саме зазначені питання та ініційовані ними спогади, незалежно від мотивів їх виникнення, у перспективі могли б стати одним з важливих елементів більш адекватної, зваженої реконструкції картини подій 1932—1933 років.

Однак кінцевий продукт, тобто створена на основі зібраного матеріалу книга «33-й: Голод. Народна книга-меморіал»⁵⁴, свідчила, що на рубежі 1990-х рр. стандарт презентації голоду 1932—1933 років вже мав усі ознаки канонічної версії, створеної в діаспорі: для друку були відібрані лише ті свідчення очевидців, які змальовували жахливі картини вимирання людей у власних домівках та пов'язані з цим ексцеси. Із майже 6 тисяч листів⁵⁵, що надійшли до газети, до книги увійшло близько тисячі. Видання підготували до друку письменники В. Маняк та його дружина Л. Коваленко-Маняк. Спогади та свідчення, що увійшли до книги, було піддано літературній редакції, внаслідок чого їхня початкова цінність як історичного джерела знівельовалася⁵⁶. Варто згадати ту обставину, що книга вийшла друком напередодні грудневого референдуму 1991 року.

Так само напередодні референдуму на першому республіканському каналі було показано художньо-публіцистичний фільм «Голод-33» українського режисера О. Янчука за автобіографічною повістю В. Барки «Жовтий князь». Такий збіг, очевидно, не був випадковим в загальному контексті використання історії в агітації за незалежність.

Упродовж більше як півстоліття голод 1932—1933 років ігнорувався чи навмисно замовчувався на Заході і був предметом політичного табу в СРСР, залишаючись предметом спорядичної уваги частини політично активних кіл української діаспори. З початку 1980-х, менше ніж за десятиліття, голод 1932—1933 років став об'єктом бурхливих політичних і наукових дискусій, приводом для масштабних громадських акцій⁵⁷, складовою процесу інструменталізації історії, використання історичних репрезентацій в ідеологічних суперечках та політичній боротьбі, і зрештою – об'єктом і складовою комеморативних практик держави і суспільства. В Українській РСР цей процес збігся з суверенізацією республіки, її рухом до незалежності, в результаті чого тема від самого початку була не лише вкрай політизованою, а й стала одним з потужних аргументів у дискредитації й поваленні комуністичної влади та прямій чи опосередкованій агітації за незалежність. Це не могло не позначитися на визначенні пізнавальних та інтерпретаційних рамок її обговорення та подальшому функціонуванні в культурному, науковому та політичному просторі України, на загальному контексті її обговорення, контексті, який, у свою чергу, трансливався в тексти і далі – дії політиків, громадських діячів, науковців.

Складнощі усвідомлення: контексти

Усвідомлення культурного і суспільно-політичного контексту реконструкції та функціонування образу голоду 1932—1933 років в дискурсивних і політичних практиках 1990—2000-

⁵⁴ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991.

⁵⁵ *Мейс Дж.* Геноцид в Україні – доведено! // День. – 2003. – 22 листопада.

⁵⁶ Цей масив спогадів (ще 5 тис. інших листів) є надзвичайно цікавим джерелом, яке вже майже 20 років залишається поза увагою дослідників голоду 1932—1933 років.

⁵⁷ Дослідження участі громадськості у відновленні та інтерпретації теми голоду 1932—1933 років не є предметом цієї книги. Можна впевнено засвідчити одне: мотивація ентузіастів теми – сотень і тисяч учителів, учнів, працівників клубів, бібліотек, архівних установ, науковців, краєзнавців – контрастує з мотивацією політиків і чиновників. Тут справді можна говорити про мотивацію етичного порядку. Створена влітку 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні (з 1996 р. під іншою назвою) існує вже 16 років справді на громадських засадах, витрачаючи добродійні кошти та внески на публікації та заходи в регіонах. Центральна влада – ані «патріотичні» Л. Кравчук чи В. Ющенко, ані «прагматичний» Л. Кучма – не спромоглася на підтримку асоціації. Можна не погоджуватися з інтерпретаціями новітньої історії України, що домінують в настановах асоціації, але не можна не віддати належне безкорисливій багатолітній праці її членів з вшанування пам'яті загиблих.

х років варто вважати ключовим чинником для розуміння характеру і спрямованості, пізнавальних та пояснювальних можливостей цієї реконструкції.

Передусім варто зауважити, що спокійний та «безпристрасний» науковий аналіз проблематики, пов'язаної з голодом 1932—1933 рр., у самій Україні ускладнюється тим, що тут переплітаються політичні інтереси, ідеологічні стереотипи, моральні і моралістичні конотації, амбіції окремих людей (політиків, суспільних діячів, науковців), політичних і соціальних груп⁵⁸. Голод 1932—1933 рр. був і залишається невід'ємною частиною внутрішньополітичних дискусій. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х тема голоду 1932—1933 рр. використовувалась для дискредитації частини тодішніх політичної та державної еліт, вирощених ще тим режимом, що мав нести відповідальність за голод (цим же можна пояснити і достатньо «стримане» ставлення тодішньої влади до цієї проблеми, і звинувачення на її адресу з приводу такої стриманості). Упродовж 1990-х успадковані Україною номенклатурні державні еліти у свою чергу використовували тему для власної легітимації шляхом встановлення та регламентації державних комеморативних практик.

Тема надалі є надмірно політизованою й побутує як досить активна складова політико-ідеологічного дискурсу. Починаючи з 2005 р. вона стала не лише об'єктом, а й інструментом певного варіанту державної історичної політики та політики пам'яті, засобом інтенсивного нав'язування суспільству єдиної офіційної версії подій 1932—1933 років, яка має претензію на істину. Навіть більше, в 2006—2008 рр. спостерігалися спроби легітимувати цю версію на законодавчому рівні та запровадити заборонні і каральні санкції за відхилення від неї. Офіційна версія події була закарбована у спеціальному меморіальному законі.

Сама тема – масштаби та обставини лиха, масова мученицька загибель кількох мільйонів населення на власній території у мирний час, з ще не з'ясованими біологічними, соціальними і соціально-психологічними наслідками⁵⁹, важко піддається усвідомленню як предмет суто академічних дискусій, особливо в ситуації, коли кон'юнктура творення образу постраждалої нації та поточні політичні дискусії закликають пояснювати сьогоднішні негаразди чинниками вісімдесятилітньої давності і шукати винуватців трагедії серед сучасників. *Голодомор* став зручною і універсальною формулою, якою можна пояснити все – від невдалих реформ до корупції, від неспроможності еліт до байдужості і пасивності населення.

Тим часом намагання повернути тему в рамки академічного обговорення і утримувати її там нерідко сприймаються прибічниками певних ідеологічних спрямувань як зазіхання на святині, нехтування моральними нормами, неповага до жертв трагедії, брак патріотизму, політична ангажованість чи навіть виконання замовлення «антиукраїнських» зовнішніх сил.

Політична актуалізація теми голоду 1932—1933 років забезпечується й тим, що вона стала частиною «воєн пам'яті» 2007—2010 років між Росією і Україною. Після 2014 року *Голодомор* став невід'ємною частиною пропагандистських зусиль в контексті «гібридної війни». За цих умов, наприклад, визнання того факту, що голод 1932—1933 років мав загальносоюзний характер (на чому наполягають російські історики), може бути витлумачено, як підспівування державі-агресору...

Україні за радянських часів довелося пережити три масових голоди: у 1921—1923 рр., у 1932—1933 рр. та у 1946—1947 рр. Голод 1921—1923 рр. не замовчувався ані владою, ані радянською історіографією: його пояснювали післявоєнною розрухою і природними при-

⁵⁸ Авторів неодноразово доводилося обговорювати проблему голоду 1932—1933 років з дуже різними людьми: професійними істориками, політиками, бізнесменами, освітянами, таксистами, випадковими попутниками в поїздах і літаках тощо. Незалежно від того, виникала розмова спонтанно чи була предметом цілеспрямованого «інтерв'ю», майже щоразу емоційна напруга розмов виходила за рамки невимушеної бесіди про погоду.

⁵⁹ Зрозуміло, припущень (які власне формулюються як директивні висновки) щодо наслідків голоду 1932—1933 років зокрема і «злочинів комунізму» взагалі не бракує, особливо на рівні публіцистики та метафоричних вправ. Найпопулярнішими ідеологемами можна вважати ті, що пояснюють сучасні негаразди «генетичними втратами» 1930-х років.

чинами, держава організувала продовольчу допомогу голодуючим, в тому числі міжнародну. Голод 1946—1947 рр. також не ігнорувався владою, хоча в історичних працях радянського періоду про нього якщо і згадували, то зазвичай в контексті післявоєнної розрухи та посухи.

Голод 1932—1933 рр. вирізнявся саме тим, що його намагалися приховати вже під час самої трагедії, сільське населення не тільки було в найкритичніший момент голоду кинуте напризволяще, але й на певний час стало об'єктом дій влади, які деякі дослідники називають «терором голодом», тоді як міжнародний резонанс цієї катастрофи був приглушений зусиллями західних політиків, журналістів, широких кіл прорадянськи налаштованих західних інтелектуалів та політиків, орієнтованих на співпрацю з СРСР. Згадки саме про цей голод намагалися «стерти» з колективної пам'яті, саме його було табуовано.

Оскільки тема як така десятиріччями перебувала під забороною, зрозуміло, що в період «гласності» другої половини 1980-х років спрацював механізм компенсації цієї заборони, реального чи уявного відновлення «придушеної/репресованої/пригнобленої пам'яті». Навіть більше, конструювання *Голодомору* відбувалося під гаслами відновлення «історичної правди» та «історичної справедливості».

Як вже згадувалося, тема голоду 1932—1933 рр. «поверталася» до суспільно-культурного і наукового просторів у період інтенсивних «боїв за історію» між ортодоксальною комуністичною номенклатурою і націонал-демократами та їхніми прибічниками в суспільстві. З одного боку, вона була дієвим елементом в дискредитації комуністичної влади, отже, від самого початку була питанням політики, а не науки. «Наукова історія» використовувалася або для спростування, або для підтвердження політичних тем та гасел.

Упродовж 1990-х тема голоду 1932—1933 років провокувала емоційні паралелі з сучасним станом української нації, який, відповідно до ідеологічних стереотипів того часу, був результатом страждань і втрат українців у роки тоталітаризму. Тодішніх лівих відкрито називали спадкоємцями партії, відповідальною за голод 1932—1933-х, явно прагнучи дискредитувати їх у боротьбі за владу. Такий спосіб актуалізації вочевидь посилював інструменталістські обертони теми і серйозно впливав і надалі впливає на позиції вчених. З іншого боку, вона сприймалася і репрезентувалася в контексті заповнення так званих «білих плям вітчизняної історії», повернення до «справжньої історії».

Відповідно, єдина домінантна інтерпретація теми, яка виникла в цей час, сприймалася і як єдино «правильна», «справжня». Тоді ж сформувався специфічний моралізаторський контекст дискурсивних практик про голод 1932—1933 років, в рамках якого раціональні міркування, які не збігалися зі звинувачувальним дискурсом, виглядали як морально корумповані.

Реконструкція теми та її вихід на рівень суспільно-політичних дискусій в кінці 1980-х відбувалися переважно в «силовому полі» конфронтаційної риторики та в специфічному культурному контексті. Неофіти теми, які взялися відновлювати «історичну справедливість», були виховані в душі радянських ідеологічних практик, базованих на ідеологічному монотеїзмі, нетерпимості до інших поглядів, свого роду прозелітизмі, вірі в наявність абсолютної істини, догматичності.

Відповідно, спочатку в публіцистиці, а потім і на найвищому державному рівні, в офіційних документах, заявах, було закарбовано певні канонічні норми трактування теми, відхилення від яких пояснюється їхніми прибічниками як суспільно аморальна чи політично опозиційна поведінка. Водночас особиста «громадська аура» як офіційних adeptів теми голоду 1932—1933 років, так і політиків, які заперечують цю версію, визначена рівнем їхньої власної особистої і політичної культури, часом привносить в суспільні дискусії не лише елементи особистісного протистояння, а й непристойного публічного скандалу.

Важливо й те, що «повернення» теми до суспільної свідомості («колективної пам'яті») та її поява в канонічній версії національної історії було частиною масштабнішого процесу «націоналізації історії» – відокремлення «власної» історії від колись спільного історичного

і політичного простору. Коли йдеться про суто пізнавальні, академічні аспекти цього процесу, то наприкінці 1980-х – початку 1990-х в Україні було створено (а значною мірою відтворено) стандартний варіант національної історії, побудований на етнічній ексклюзивності, есенціалізмі, стандартній культурницькій телеології та народницьких і романтичних міфах. Це не могло не позначитися на формуванні образу голоду 1932—1933 років, способах розуміння його причин і наслідків професійними істориками, які підпали під чари антикварних уявлень про націю та її історичну долю.

Якщо йдеться про суспільно-політичний аспект «націоналізації історії», то вона була складовою суверенізації України. Тема голоду 1932—1933 років, як вже згадувалося спочатку, стала важливою складовою легітимації самостійності (ми вже згадували популярну тезу про те, що трагедію було спровоковано винятково зовнішніми чинниками, і її не трапилося б, якби українці мали власну державність). Періодично (1993, 2003, 2005—2008, 2017) тема стає частиною зовнішньополітичних зусиль України, спрямованих на визнання країни та українців у світі як нації, що найбільше постраждала від комуністичного режиму.

Зрештою, є дослідники теми, які ознайомлені з нею не лише через архівні чи бібліотечні розвідки, а й через опосередкований особистий досвід – спомини рідних. Сама по собі картина страшної, мученицької смерті мільйонів у мирний час, перетворившись на факт «колективної пам'яті», починає впливати на думку навіть тих професіоналів, хто вважає себе здатним до неупереджених суджень. Явище «масового пригадування», коли загальна картина страхіть, відтворена істориками і публіцистами, стає частиною колективних уявлень про минуле та відносно сталих комеморативних практик, не може не впливати на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932—1933 років. *Голодомор* сприймається як реальність, втрачається дистанція між подією та стереотипними колективними уявленнями про неї.

На професійних істориків тисне і те, що зазвичай називають громадською думкою (особливо коли доводиться виступати з публічними заявами), і загальна нервова атмосфера в суспільстві довкола проблеми голоду 1932—1933 років, яка періодично загострюється завдяки зусиллям політиків. Популярні публікації, літературні твори, телета кіноверсії подій 1932—1933 рр., різноманітні суспільні акції створюють певне культурне тло, на якому професійному історика, що має намір дати суто наукову оцінку історичному явищу, доволі складно зберегти зважений академічний підхід. Потужний емоційний заряд проблеми періодично провокує навіть суспільну істерію, за якої заклики до тверезого, раціонального розгляду питання, як вже згадувалося, **можуть** і нерідко сприймаються частиною публіки як виклик суспільній думці чи неповага до пам'яті загиблих.

Зусиллями публіцистів, істориків та громадських діячів уявлення про голод 1932—1933 років перетворилися на один з найбільш знакових національних символів, у **специфічну форму культурної реальності** – *Голодомор*.

І останнє – фактично для частини українського політично і культурно активного суспільства *Голодомор* перетворився на свого роду **громадянську релігію**⁶⁰ зі своїми канонічними текстами, сакральними об'єктами, святими, іконами, обрядами і церемоніалами. Це значно ускладнює обговорення теми в термінах раціонального знання та наукового аналізу – принаймні коли йдеться про можливість такої дискусії з носіями і адептами цієї релігії, провокує відповідну тональність і творить культурне тло, де надзвичайно важко утриматися в рамках справжньої, щирої поваги до пам'яті загиблих і вшанувати її без суспільних істерик та публічних сцен в стилі театру абсурду. Ця обставина стає особливо виразною, коли до справи беруться влада і політики.

⁶⁰ Докладніше див. розділ III, глава 1.

Глава 2

Голодомор як об'єкт і суб'єкт політики

Голодомор і влада: інтерес. – Легітимізація. – Одержавлення. – Голодомор як суб'єкт політики. – Янукович і Голодомор. – «На круги своя?» – Криміналізація «заперечення»

У цій главі буде розглянуто проблему використання *Голодомору* в історичній політиці двома основними групами акторів: владою і опозицією. Треба взяти до уваги ту обставину, що ці поняття – «влада» і «опозиція» в новітній українській історії не мають чіткого змістовного наповнення через те, що одні й ті самі фігури і групи впродовж щонайменше двадцяти років невпинно мандрували між цими двома субстанціями. Подібно до будь-яких інших різновидів політики історична політика функціонувала в двох іпостасях: реальній і віртуальній. Реальна історична політика була підпорядкована реалізації конкретних завдань: дискредитації опонентів, мобілізації прихильників, відволікання уваги суспільства від нагальних соціальних, економічних, гуманітарних проблем. Віртуальна політика: гасла, моралізаторство, пафосні заяви та акції де-факто призначалася «широким колам громадськості» і підпорядковувалася реальній, в певному сенсі, була димовою завісою для неї. В будь-якому разі *Голодомор* у виконанні політиків передусім був об'єктом і суб'єктом реалізації політичного інтересу.

Голодомор і влада: інтерес

Зі здобуттям незалежності тема голоду 1932—1933 років певний час залишалася традиційним доменом політиків національно-демократичного і націоналістичного спрямування, на рівні публічного дискурсу головними адептами *Голодомору* залишалися літературно-мистецька і частково наукова інтелігенція та громадські організації, діяльність яких фокусувалася на радикальній ревізії радянської історії (зокрема «Меморіал»). Постійними і радикальними опонентами виступали «ліві», передусім комуністи.

Представники влади досить швидко оцінили політико-ідеологічний та мобілізаційний потенціал теми. Вже за часів Л. Кравчука спостерігалася досить активна позиційна риторика президента щодо «тоталітарного минулого», зокрема й голоду 1932—1933 років. Л. Кравчук дуже вдало скористався темою засудження «злочинів комунізму», аби максимально віддалити, відокремити себе особисто від цього минулого та відповідальності за нього – саме шляхом активного сприяння новому «націонал-демократичному» істеблішменту в його символічній «боротьбі з комунізмом» та «спадщиною тоталітаризму». Тема голоду 1932—1933 років була, крім іншого, важливим чинником мобілізації частини націонал-демократів, передусім літературно-мистецького істеблішменту, на підтримку ще слабкої президентської влади.

Якщо згадувати Л. Кучму, не можна не помітити, що для нього особисто проблеми звернення до радянського минулого та його «первісних гріхів» взагалі не мали самодостатнього ідеологічного значення. Він звертався до них з формально-прагматичних мотивів – чи то в рамках ситуативної політичної гри, чи то за порадами свого найближчого оточення.

Залежно від порад чи поточних політичних інтересів, він міг бути або активним пропагандистом символіки і комеморативних практик, пов'язаних з *Голодомором* як злочином комуністичного режиму, або негласним покровителем ініціаторів ювілеїв В. Щербицького та українського комсомолу – хоча і в цьому разі варто шукати в його діях не так особливі ідеологічні преференції, як прагматизм технократа у використанні ідеологічних баталій.

Коли ж ідеться про законодавчу владу і політичні сили, представлені в парламенті, справді можна твердити про намагання протистояти антикомуністичній ревізії національної

історії – утім це стосується головним чином періоду відносного панування⁶¹ «лівих» у парламенті (1990—2000). Оскільки для «лівих» (переважно комуністів, представлених КПУ та політичних гомункулів на зразок Прогресивної соціалістичної партії України) питання ідеології були не лише традиційно важливою сферою життєдіяльності, а й надзвичайно вагомим засобом утримання політичної легітимності серед радянсько-ностальгійної частини населення. Вони досить успішно гальмували всі спроби (реальні та уявлені) націонал-демократів та їхніх союзників зафіксувати антикомуністичну ревізію української історії на рівні державної політики, аж доки 2000 р. не трапилася ситуативна фракційна перестановка сил у Верховній Раді, після якої розпочався політичний занепад «лівих».

Зрештою, варто пам'ятати й про те, що автори тверджень про «проект амнезії» дещо перебільшували ступінь «стурбованості» влади 1990-х – початку 2000-х своїм комуністичним минулим і нібито пов'язаним з цим острахом делегітимації у суспільній свідомості. Якщо йдеться про часи Л. Кравчука, ці міркування варто визнати слušними, бо інерція антикомунізму кінця 1980-х – початку 1990-х була ще досить потужною, і Л. Кравчук мав урахувати ідеологічні амбіції націонал-демократів.

Якщо йдеться про часи Л. Кучми, ситуація вже була якісно іншою. Влада (і президентська, і законодавча) успадкували її удавані і реальні «гріхи» і була стурбована іншими, значно ближчими до неї у часі й просторі проблемами: економічними (не в останню чергу пов'язаними з перерозподілом власності й особистим збагаченням) і «політико-економічними» (боротьба за перерозподіл влади і власності). Ідеологічні питання, зокрема й такі, як ревізія історії, мали для неї значення лише тоді, коли прямо чи опосередковано були пов'язані з першими двома.

Зрештою, з плином часу виник цілий комплекс стійких понять, своєрідна ідеологічна «буферна зона», яка надійно захищала можновладців від атак тих, хто вимагав «суду над комунізмом» чи «другого Нюрнберга»⁶². Ця буферна зона була тим надійніша, що в Україні, як і в більшості колишніх радянських республік (за винятком, мабуть, лише Прибалтики та Вірменії), не сталося того, що у післявоєнній Німеччині назвали «денацифікацією», а у пострадянських і посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи – «декомунізацією», «люстраціями» тощо.

Не слід забувати і про те, що згадану буферну зону разом будували як колишні представники комуністичної номенклатури, що зберегли владу, так і їхні опоненти з «націонал-демократичного» табору, частина з яких сама увійшла до владних структур. На початку 1990-х років між цими двома силами був досягнутий негласний компроміс, заснований на формальній спільності інтересів – побудові української державності. Причому якщо серед націонал-демократів були діячі, для яких «побудова української державності» була не формальним символом чи зручним гаслом для пристосування при «новій» владі, а й справді справою морального обов'язку (це стосується передусім частини колишніх дисидентів), то для переважної більшості комуністичної номенклатури, яка перетворилася на номенклатуру нової держави, гасла державотворення були передусім зручним знаряддям утримання влади і засобом власної легітимації.

⁶¹ «Ліві» ніколи не мали вирішальної більшості для блокування невігідних їм дій виконавчої чи президентської влади, але завжди використовували парламент для організації показових акцій.

⁶² У березні 1996 р. за ініціативою Всеукраїнського товариства політичних в'язнів та репресованих, Асоціації дослідників голодоморів та Меморіалу ім. В. Стуса був створений Український національний комітет з організації міжнародного суду над КПРС «Нюрнберг-2». Суспільний трибунал був проведений у 2000 р. в Литві і вже не мав якого-небудь серйозного резонансу в Україні.

Колишні комуністи перетворилися на націоналістів і з не меншим запалом, ніж їх недавні опоненти, заходилися публічно засуджувати «злочини тоталітарного режиму»⁶³, таким чином нейтралізуючи можливі звинувачення на свою адресу.

Зрозуміло, що ті, хто відновив Комуністичну партію України у 1993 році, успадкували її удавані і реальні «гріхи» – створили в своїй особі додатковий буфер для можновладців – своїх колишніх колег. Боротьба з комунізмом і комуністичною спадщиною в особі тих, хто офіційно успадкував комуністичне минуле і став на його захист, стали зручною формою містифікації суспільства і відволікання уваги від масштабного переділу влади і власності в 1990-ті роки.

Зрештою, варто згадати й те, що тема тоталітарного минулого і голоду 1932—1933 років поверталася до колективних уявлень про минуле на тлі масштабної соціально-економічної кризи, коли переважна частина населення України переймалася передусім питанням виживання в нових, надзвичайно складних і незвичних суспільних умовах. Будь-які сигнали з політикуму, спрямовані на мобілізацію проти «важкого минулого», не викликали в цей час помітного резонансу в суспільстві, яке переймалося важким сьогоденням.

Важкий досвід сучасної повсякденності і супутня соціально-психологічна депресія, з одного боку, актуалізували спогади про важкі випробовування у минулому, з іншого – нівелювали гостроту сприйняття травматичного досвіду минулого. Не можна не помітити, що суспільний інтерес до теми голоду 1932—1933 років значно поживався у 2003—2007 роках як завдяки активізації політики пам'яті з боку президента, так і завдяки покращенню соціально-економічної ситуації.

За часів В. Ющенка політична інструменталізація *Голодомору* вийшла на якісно новий щабель. Тема голоду стала складовою гострої боротьби за політичну владу. Утилітарне використання теми досягло апогею в діяльності усіх конкуруючих сил, незалежно від того, відстоювали вони «геноцидну» версію чи заперечували її. Саме в цей час питання визнання *Голодомору* геноцидом стало питанням зовнішньої політики. Саме з В. Ющенка *Голодомор* став першою в незалежній Україні спробою юридично-політичними засобами регулювати питання інтерпретації минулого – аж до спроб запровадження кримінальної відповідальності за «неправильне» трактування голоду 1932—1933 років.

Цікаво, що утилітарне використання теми не зменшилося і за часів правління головного суперника «історичного президента». Правлячий клас часів В. Януковича визнав практичні можливості *Голодомору* у справі власної легітимації, хоча й у підкорегованому вигляді. Тим не менш, практично всі політичні сили, опоненти В. Януковича доклали чималих зусиль для використання *Голодомору* в політичній і моральній делегітимації президента, який своїми діями відкрив одну з найтрагічніших сторінок новітньої історії України.

Після 2014 року відновилися алгоритми політичної інструменталізації *Голодомору* групами у владі, способи і форми репрезентації, які були створені за часів В. Ющенка. Щоправда, в міжнародній політиці *Голодомор* зі сфери «війни пам'ятей» перейшов у сферу неоголошеної війни з Росією: він став важливим маркером для репрезентації Росії як одвічного ворога України. Усі ці обставини варто брати до уваги, оглядаючи динаміку дій влади в царині «політики пам'яті» в Україні стосовно голоду 1932—1933 років.

⁶³ Найбільш показова фігура у цьому сенсі – Леонід Кравчук. У 1980—1988 рр. він був завідуючим відділу агітації та пропаганди Центрального Комітету Комуністичної партії України, брав участь у контрпропагандистських заходах з приводу 50-річчя голоду 1932—1933 рр. У 1989 р. він став завідуючим ідеологічним відділом ЦК КПУ та до зміни курсу брав активну участь у дебатах з націонал-демократами. У 1991 р. він став президентом України, далеко випередивши свого конкурента від «націонал-демократичних» сил В. Чорновола. У 1993 році Микола Плав'юк, Президент Української Народної Республіки в екзилі та керівник Організації українських націоналістів (мельниківців), передав Л. Кравчуку повноваження Президента УНР – таким чином було продемонстровано символічний зв'язок між владою УНР і сучасною українською владою. Переважна більшість організацій української діаспори відкрито чи опосередковано підтримали цю ідею, йдучи на співпрацю з представником компартійної номенклатури для підтримки ідеї державного будівництва.

Політична легітимація

Мабуть, першою офіційною практичною дією центральної влади в Україні стосовно голоду 1932—1933 рр. було розпорядження прем'єр-міністра В. Фокіна від 26 серпня 1992 р. про фінансування будівництва комплексу «Дзвони світу» у м. Лубни Полтавської області. Йшлося про 1 млн карбованців. В Лубнах насипали курган, встановили хрест і дзвін.

Перший президент України Л. Кравчук, який вже звично користувався гаслами національно-демократичної опозиції періоду перебудови (йдеться про Рух), формально досить активно сприяв організації акцій, присвячених 60-й річниці голоду 1932—1933 рр. Чималою мірою його підштовхували до цього культурні діячі, які перетворилися на державних чиновників високого рангу⁶⁴, та «діаспорна номенклатура», яка через них здобула голос і моральну вагу в деяких питаннях культурної політики України⁶⁵. Водночас, не можна не помітити його прагнення ідеологічно нейтралізувати проблему – Л. Кравчук шукав опертя в «націонал-демократичному» таборі для боротьби проти своїх колишніх однопартійців у Верховній Раді, водночас намагаючись не загострювати конфлікт з потужним «лівим» лобі в парламенті. Тому він не був зацікавлений у надто радикальних діях, пов'язаних із засудженням «злочинів комуністичного режиму».

19 лютого 1993 р. Л. Кравчук видав указ, якому судилося відкрити серію офіційних звернень президентської влади до теми голоду 1932—1933 рр. – «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні». Незважаючи на доволі технічний характер указу – йшлося про проведення у вересні 1993 р. «Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору» та відповідні організаційні заходи – документ був дуже важливою віхою у державній легітимації теми. Вживання слова *голодомор* у тексті указу мало велике символіко-ідеологічне значення: цим не лише «узаконовувався» сам термін, він легітимував ту версію бачення і розуміння голоду 1932—1933 років, якій судилося стати «єдиною правильною». Саме слово містило «закодовану» інформацію про причини і наслідки, встановлювало межі інтерпретації і розуміння історичного явища.

Указ також можна вважати першою офіційною спробою держави «інтернаціоналізувати» питання про голод 1932—1933 рр.: Міністерство закордонних справ отримало вказівку звернутися до ЮНЕСКО з пропозицією внести до календаря цієї організації згадки про 60-ту річницю трагедії. До організаційного комітету Днів Скорботи було запрошено 13 представників української діаспори Заходу та СНД, які очолювали найвпливовіші українські діаспорні організації⁶⁶, та двох іноземців – американця Джеймса Мейса і англійця Роберта Конквеста.

Водночас указ не містив жодних натяків на винуватців голоду, хоча «націонал-демократи» з президентського оточення явно намагалися загострити проблему. У травні 1993 р. у програмі офіційних заходів, яка була запропонована Організаційним комітетом, містився пункт щодо проведення Народного суду (Трибуналу) над винними у голодоморі⁶⁷, а «Дні Скор-

⁶⁴ Назвемо деяких із них: Микола Жулинський, у 1993 р. – віце-прем'єр-міністр України; Іван Дзюба, міністр культури; Дмитро Павличко, голова Комісії Верховної Ради з іноземних справ; Іван Драч, голова ради Товариства зв'язків з українцями за межами України. Див.: Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // Голос України. – 1993. – 20 березня.

⁶⁵ За складом осіб, які увійшли до організаційного комітету з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 60-річчям голодомору, в Україні можна визначити організації, думки яких озвучували представники «національно-демократичних» сил: Український Конгресовий Комітет Америки, Українська народна допомога (США), Конгрес українців Канади, Світовий конгрес вільних українців, Українська народна рада (США), Спілка українських організацій Австралії.

⁶⁶ Указ Президента України від 19.02.1993 «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua

⁶⁷ До групи підготовки трибуналу увійшли все ті ж представники колишньої опозиції, які перебрались до влади з рядів Руху: І. Драч, П. Мовчан, В. Яворівський. Комунізм збиралися судити люди, які процвітали саме за комуністичної влади.

боти і Пам'яті жертв голодомору» планувалися як масштабна сценарна постановка (здійснити яку закликалися кращі режисерські сили – Ю. Ільєнко, М. Мащенко, Л. Осика). В червні того ж року сценарно-постановочний компонент з програми зник⁶⁸. Ідея проведення трибуналу, мабуть, також здалася надто радикальною – він так і не відбувся, хоча за кошторисом заходів, датованим липнем 1993 р., його проведення ще передбачалося. Цікаво, що трибунал разом з панахидою та хресною ходою чомусь мав стати державі більше як в 148,6 млн купоно-карбованців – це складало більше половини бюджету всієї програми заходів⁶⁹.

У вересні 1993 р. Л. Кравчук взяв участь у міжнародній конференції «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» – присутність першої особи на конференції сприймалась як важливе свідчення зацікавленості влади у «відновленні історичної правди». Навіть більше, Л. Кравчук заявив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру»⁷⁰. Певну пікантність цій заяві надавала та обставина, що за десять років до цього Л. Кравчук особисто був активним організатором контрпропагандистських акцій, спрямованих проти «розв'язаної на Заході антирадянської кампанії з нагоди так званого “50-ліття штучного голоду на Україні”»⁷¹. Згадана конференція може слугувати і зразком крайньої політичної актуалізації теми голоду 1932—1933 років: у виступах учасників (серед яких переважали політики і громадські активісти) голод згадувався у контексті таких проблем, як ядерний статус України, статус Севастополя і Криму, розподіл спадщини Радянського Союзу.

У червні 1993 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні⁷² виступила з ініціативою створення тимчасової комісії Верховної Ради України, що на «основі документів, які були у науковому обігу, змогла б кваліфікувати голодомор як злочин проти українського народу, акт безпосереднього геноциду, що підірвав його генофонд і духовно-культурний потенціал». справу далі мали передати до Міжнародного суду в Гаазі⁷³.

Інститут історії України Національної академії наук України «на виконання указу Президента України» запропонував Верховній Раді України «розглянути питання про голод 1932—1933 рр. в Україні і дати таку оцінку цій акції, яка не суперечила б істині... склалась ситуація, коли **необхідна офіційна оцінка голодомору як цілеспрямованої акції тоталітарної держави**. – Виокремлення моє. – Г. К.»⁷⁴. Як на прецедент автори пропозиції посилалися на висновки комісій Конгресу США та міжнародної комісії юристів і вчених 1988 р. і вказували на ту обставину, що офіційна оцінка, яка містилась у постанові ЦК КПУ від 26 січня 1990 р., «не повністю відповідає дійсності».

У липні 1993 р. Оргкомітет з проведення заходів, пов'язаних з 60-ми роковинами голоду 1932—1933 рр. (який очолював віце-прем'єр міністр М. Жулинський), звернувся до керівництва Верховної Ради з пропозицією організувати обговорення проблеми на сесії парламенту. Було отримано формальну відповідь від першого заступника Голови Верховної Ради В. Дур-

⁶⁸ Протокол наради у Віце-прем'єр-міністра України, Голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (17 травня 1993 р.); План основних заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (2 червня 1993 року) // Документи з особистого архіву С. В. Кульчицького.

⁶⁹ Кошторис витрат, пов'язаних з проведенням Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору в Україні 1932—1933 рр. // Архів автора.

⁷⁰ *Леонід Кравчук* (Президент України). Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! // Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 10.

⁷¹ Докладніше див.: *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997. – С. 98—101.

⁷² Асоціацію створено у червні 1992 р.

⁷³ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні. Машинодрук. Без дати // Архів автора.

⁷⁴ Документ без назви за підписом тодішнього директора Інституту історії НАН України Ю. Кондуфора. Титул «Президія АН України» // Архів автора.

динця з проханням підготувати історичну довідку, проект постанови парламенту та назвати кандидатуру можливого доповідача.

Надалі, під час консультацій з ключовими фігурами у керівництві Верховної Ради стало зрозумілим, що перспектив винести проблему голоду 1932—1933 рр. на сесію немає – наближалися вибори 1994 р. (парламентські та президентські), депутатів цікавили зовсім інші проблеми, та й склад парламенту, який було сформовано ще у радянські часи, не був схильним до політичних інсценувань, спрямованих на фундаментальне засудження злочинів комуністичного режиму.

Тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма також взяв «технічну» участь в реалізації першої освяченої державою комеморативної акції: за його розпорядженням на неї було виділено з резервного фонду уряду 288,6 млн карбованців. Також окремим розпорядженням Л. Кучма виділяв 5 млн карбованців «для відзначення грошовими винагородами творчих колективів, митців і режисерів-постановників, які зробили великий внесок у підготовку та проведення Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору». Постановою Кабінету міністрів за його ж підписом було запропоновано масову загальнонаціональну акцію, яка не згадувалася в указі президента Л. Кравчука – 10 вересня 1993 р. впродовж 4 годин по всій території держави мали бути приспущені державні прапори⁷⁵.

Одержавлення

З приходом до президентського офісу Л. Кучми як вже згадувалося, суто «ідеологічна» складова у державній політиці на рівні риторики стала менш вагомою. Водночас, знакові дати і події комеморативного характеру набули більш прагматичного тлумачення: без них було важко обходитися, але великої ваги їм не надавалося.

Варто погодитися з соціологом В. Середою, яка вважала, що у сфері політики пам'яті другий президент дотримувався «подвійної стратегії»: з одного боку, він слідував канонам класичного національного наративу, з іншого – використовував ефект національної амнезії, «... конструював саме таку модель історичного минулого, що сприяла “консолідації нації” завдяки відмові від будь-яких ідеологічних екстрем: як крайньої лівої (комунізм), так і крайньої правої (етнічний націоналізм), а також замовчуванню конфліктних та контраверсійних подій»⁷⁶. Тим не менш саме в цей період і саме президентським офісом і підконтрольним йому урядом було зроблено досить серйозні кроки у державній, суспільній та ідеологічній легітимації меморіальної дати. Можливо, це було пов'язано з присутністю в уряді на посаді віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань професійного історика В. Смоля. В очолюваному ним Інституті історії України Національної академії наук України діяла група істориків-ентузіастів теми (С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова) – вони часом безпосередньо впливали на процес підготовки державних документів. У жовтні 1998 р. була ухвалена спеціальна постанова уряду про 65-ту річницю голоду 1932—1933 рр.⁷⁷, яка містила доволі стандартний набір заходів, що мало відрізнявся від тих, які пропонувалися на 60-річчя трагедії.

У листопаді 1998 р. президент України Л. Кучма підписав спеціальний указ, який встановлював День пам'яті жертв голодоморів⁷⁸ – щорічно четверта субота листопада. Тут місти-

⁷⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1993 р. № 718 «Про вшанування пам'яті жертв голодомору в Україні у 1932—1933 роках» // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/718-93-p

⁷⁶ Середя В. Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентов Украины и России, Социология: теория, методы, маркетинг. 2006, № 3, с. 93.

⁷⁷ Постанова Кабінету Міністрів України «Про 65-ті роковини голодомору в Україні» № 1696 від 26 жовтня 1998 р. // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-p

⁷⁸ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» № 1310/98 від 26.11.1998 р. // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310-98 (дата звернення 31 березня 2008 р.

вся певний парадокс – при тому, що сам Л. Кучма звертався до «питань історії» винятково з прагматичних мотивів, саме він спричинився до встановлення офіційної комеморативної дати, надзвичайно важливої для легітимації в суспільній свідомості та офіційних ідеологічних практиках голоду 1932—1933 років як загальнонаціонального символу.

У жовтні 2000 р. Л. Кучма вніс зміни в цей указ – дату було перейменовано на День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій. У липні 2004 р. Л. Кучма ще раз змінив її назву на День пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій⁷⁹.

Упродовж наступних п'яти років ситуація дещо змінилася: загострення внутрішньо-політичної боротьби змусило президентське оточення приділяти більше уваги ідеологічній легітимації влади за рахунок експлуатації конструкції, яку зазвичай називають «національною ідеєю», але мають труднощі з її чітким формулюванням. Голод 1932—1933 років на початку 2000-х був одним із важливих елементів цієї ідеї.

У лютому 2002 р. (рік парламентських виборів, які розглядалися як проба сил перед президентськими виборами 2004 року) Л. Кучма підписав указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні». Цей документ надзвичайно цікавий тим, що, з одного боку, він детально відтворював усі ритуальні комеморативні практики, запроваджені в попередні роки, а з іншого – містив стандартну бюрократичну риторiku⁸⁰, спрямовану на «перекодування» символічного дійства та перехоплення ініціативи в опозиції⁸¹. 6 грудня 2002 р. Л. Кучма видав розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» – йшлося про багато речей – від розробки щорічного офіційного ритуалу відзначення Дня жертв голодомору до створення спеціального центру, від законопроекту щодо «оцінки» Голодомору до спорудження у Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій.⁸² Більша частина пунктів розпорядження не була виконана.

У листопаді 2002 року Верховна Рада відгукнулася на 70-ту річницю події, ухваливши постанову «Про 70-ті роковини голодомору в Україні». Перший варіант постанови, запропонований депутатом від «Нашої України» М. Жулинським, містив технічний перелік завдань різним органам влади.

Другий варіант, поданий вже у співавторстві зі спікером В. Литвином і депутатом від «Блоку Юлії Тимошенко» О. Білорусом, виглядав набагато радикальніше. Зокрема, з'явилась преамбула, де Голодомор згадувався як політика геноциду, «що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу. Набагато масштабнішою була програма комеморативних заходів в країні і за її межами⁸³. Проти постанови в повному складі проголосували комуністи, утрималися від голосування соціалісти, майже в повному складі за постанову проголосували фракції «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко» і пропрезидентські фракції⁸⁴.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні: указ Президента України від 20 березня 2002 р. № 275/2002 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 29 березня.

⁸¹ Документ має доволі докладні вказівки щодо організації заходів, навіть до таких деталей, як покладання квітів до пам'ятників, пам'ятних знаків і *місць поховання жертв голодомору*. Привертає особливу увагу та частина указу, яка пропонує місцевим органам влади «посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, покращити їх медичне, соціально-побутове обслуговування, сприяти їм у веденні присадибного господарства, знайти можливість для надання матеріальної допомоги таким особам» – жодних юридичних підстав для виконання цієї настанови не було, оскільки ідентифікація та облік тих, «хто пережив голодомор», не відбулася.

⁸² Було навіть проведено конкурс проектів (архітектурних і скульптурних) – про смаки не сперечаються, але на загаль естетична складова запропонованих проектів викликала щонайменше сумне здивування.

⁸³ Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору України», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/258—15> (дата звернення 6 січня 2018 р.).

⁸⁴ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=217304&n_skl=4 (дата звернення 6 січня 2018 р.). Серед тих, хто не голосував за постанову, був депутат від фракції «Наша Україна» П. Порошенко.

Тим часом місцева влада, звертаючись до теми у зв'язку з пам'ятними датами і переважно під тиском влади центральної, реагувала здебільше формально, за законами бюрократичної ієрархії: видавала розпорядження з перерахуванням списку заходів і відповідальних осіб, однак не надто охоче підтримувала ці заходи фінансово. Місцеві органи влади, залежно від регіонального розкладу політичних сил, виконували чи ігнорували розпорядження центру⁸⁵, на загал демонструючи байдужість до справи.

2003 року, як і слід було очікувати, інтерес політиків до теми голоду 1932—1933 років поживавився. Річниця трагедії збіглася із загостренням політичного протистояння, викликаним наближенням президентських виборів (2004) та намаганнями президента Л. Кучми запровадити політичну реформу, спрямовану на перерозподіл владних повноважень між різними гілками центральної влади. Роковини, проігнорувати які було неможливо, використовувалися президентом для демонстрації «єдності з народом»⁸⁶ у переживанні загальнонаціональної трагедії. Виконавча влада, особливо місцева, як і раніше, стримано поставилася до круглої дати⁸⁷.

У той же час парламент проявив надзвичайну активність у цьому питанні. Цікаво, що саме питання про голод 1932—1933 рр. стало приводом для розбрату у рядах різнобарвної опозиції «режимові Кучми», яка об'єднувала лівих і правих: фракція комуністів, яка формально належала до опозиційних, стала найбільш активним противником розгляду питання протоколу у парламенті. Нещодавні союзники комуністів у боротьбі з «режимом Кучми» – об'єднання правоцентристських сил «Наша Україна» – виступили як головні промоутери спеціальних слухань. Саме в цей час лідер «Нашої України» В. Ющенко стає одним з найбільш активних політичних adeptів теми голоду 1932—1933 років⁸⁸. Їх підтримала частина пропрезидентських фракцій (звісно, з дозволу Л. Кучми), які сприяли таким чином ідейному «розколу» опозиції. До них приєдналися соціалісти.

12 лютого 2003 р. у Верховної Ради України були проведені спеціальні слухання, присвячені голоду 1932—1933 рр. Промови, які було виголошено, можна вважати свого роду конспектом риторики попереднього десятиліття стосовно теми «злочини тоталітаризму»: «націонал-демократи» та їхні союзники з правіці звично повторювали інвективи на адресу «злочинного тоталітарного режиму» і не забували при цьому виголошувати філіппіки на адресу режиму сучасного. В останньому з ними солідаризувалися «ліві», однак вони навідріз відмовлялися звинувачувати минуле і брати на себе відповідальність за нього.

Практично всі промовці в той чи інший спосіб актуалізували *Голодомор* референціями щодо сучасної ситуації, не забуваючи скористатися нагодою, аби сплямувати своїх політичних опонентів. Представник влади, віце-прем'єр-міністр Д. Табачник наголосив на тому, що «голодне лихоліття 1933 року – не історична минавшина, а глибока соціально-демографічна катастрофа ХХ століття, незагоєна морально-психологічна рана, яка жагучим болем терзає пам'ять очевидців. Соціально-фізіологічне почуття страху, заподіяне народові масовими

⁸⁵ Досить часто місцева влада просто виконувала наказ, населення «інформували», проводилися формальні заходи для звіту. Наприклад, у Харківській області 20 листопада 2003 р. владою було проведено «День інформування населення». У звіті про нього повідомлялося, що у заході «брали участь заступники голови облдержадміністрації, голови та заступники голів райдержадміністрацій та міськвиконкомів, а також керівники підприємств, установ та організацій регіону» // <http://www.president.gov.ua/authofstate/prezidlist/localrada/diyalcommonely21/209325915.html>. Доволі цікавим є те, що ця гнітюча бюрократична стилістика доволі точно відображає загальне ставлення місцевої влади до ініціатив центру, які мають не менш формальне значення. В інших випадках розпорядження центральної влади просто саботувалися.

⁸⁶ Варто згадати про те, що у 2003 р. відзначалася ще одна знакова дата – річниця українсько-польського конфлікту 1943—1944 рр. Це також був серйозний привід для президента Л. Кучми виступити в ролі національного лідера, який прагне примирення у важких питаннях минулого.

⁸⁷ Однією з додаткових причин такої стриманості можна вважати небажання загострювати стосунки з Росією, особливо у 2003 р., проголошеним роком Росії в Україні, бо в ідеологічній риториці доволі часто повторювалися конструкції на кшталт «організований Московою голод», чи посилення до віковичної імперської (читай – московської, російської) політики в Україні.

⁸⁸ Слід зазначити, що В. Ющенко звертався до цієї теми ще будучи прем'єр-міністром, у 2001 р.

репресіями та голодоморами, живе у свідомості багатьох поколінь. Воно запало в генотип нації, певною мірою гальмує демократизацію нашого суспільства»⁸⁹.

«Націонал-демократи» і праві пов'язували нинішні негаразди з тим, що *Голодомор* завдав нищівного удару по українській нації, зруйнував її генофонд, винищив найкращих. Найвиразніше висловився з цього приводу депутат П. Мовчан: «інтелектуальну, енергетичну, активнотворчу силу нації було підірвано на багато років. Будь-який спротив актам насилля у всіх сферах національного, суспільного життя був зламаний»⁹⁰.

Ліві, передусім лідер комуністів, заявив про наявність геноциду українців у 1991—2003 роках, організованого нинішньою владою. «З цієї трибуни я звертаюся до панів можновладців з пропозицією і вимогою не брехнею займатися на радянське минуле, а відповісти за свою сьогоднішню злочинну політику – політику геноциду. Одинадцять років крали у народу, обдуривши його, державну владу, народну економіку, суди, засоби масової інформації, багато чого іншого зробили, у зв'язку з чим Організація Об'єднаних Націй визнала народ України вимираючою нацією, це визнано сьогодні»⁹¹.

14 травня 2003 р. відповідно до рекомендацій парламентських слухань відбулося спеціальне засідання парламенту, присвячене голоду 1932—1933 років («спеціальне засідання», за інформацією Лабораторії законодавчих ініціатив, тривало декілька хвилин). Парламент ухвалив звернення до українського народу, в якому голод 1932—1933 років був названий геноцидом проти українського народу⁹². «...Ми вважаємо, – йшлося у зверненні, – що в умовах незалежної України страхітливу правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932—1933 років був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду»⁹³.

Голодомор як суб'єкт політики

Після «помаранчевої революції» звернення до теми голоду 1932—1933 років набули нового рівня політичної та ідеологічної актуальності. Початковий поштовх нової хвилі політичної актуалізації виходив з президентського офісу. Звернення до травматичного історичного досвіду стало невід'ємним елементом знакових політичних промов президента, а згадка про голод 1932—1933 років, чи про «голодомори» – обов'язковим ритуалом. У 2006—2008 рр. президент В. Ющенко доклав безпрецедентних зусиль у розгортанні масштабної загальнонаціональної та міжнародної кампанії з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років та перетворення *Голодомору* на визначний національний символ України⁹⁴. Вже в інау-

⁸⁹ Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років» 12 лютого 2003 року.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Фракція комуністів бойкотувала засідання. Характерно і те, що дане засідання проігнорувала і парламентська пропрезидентська більшість. За звернення проголосували 226 депутатів.

⁹³ Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років // [http:// zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789%2D15) (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

⁹⁴ Справді безпрецедентні зусилля президента викликали нарікання його опонентів і ширших кіл щодо надмірів кампанії 2006—2008 рр. Пояснення його наполегливості коливаються між двома полюсами: особисті мотиви морально-етичного характеру і практичні міркування (використання теми для особистого піару і для боротьби з політичними опонентами). На конференції в Торонто в листопаді 2007 р. перший погляд відстоював відомий український літератор М. Рябчук, про прагматичні мотиви В. Ющенка згадував канадський дослідник Д. Арель. Див.: Біленький С. Конференція про Голодомор в Торонто // www.utoronto.ca/jasyk/Holod%20ukr.doc (дата звернення 25 лютого 2009 р.). Аналіз інтерв'ю В. Ющенка з цього приводу засвідчує, що морально-етичні мотиви справді мали серйозне значення в мотивації президента. Водночас, практичні дії, зокрема, та обставина, що питання Голодомору постійно висувалися президентом на передній план саме в моменти загострення політичної кризи 2006—2008 років і боротьби за перерозподіл влади, свідчать на користь «прагматичних» міркувань. Спосіб організації кампанії 2006—2008 рр. за допомогою адміністративно-бюрократичних важелів, повне ігнорування,

гураційній промові 23 січня 2005 року президент згадав про «голодомори» в серії трагедій, що їх довелося пережити українському народові.

У липні 2005 р. вийшов перший «комеморативний» указ президента В. Ющенка з прямою вказівкою про намір внести законопроект з «політико-правовою оцінкою голодоморів в історії України»⁹⁵. 4 листопада того ж року вийшов новий указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». Урядові доручалося прискорити підготовку та подання згаданого законопроекту. Указ також започаткував підготовку до 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, зокрема йшлося про створення організаційного комітету, який мав очолити прем'єр-міністр України (на той час – Ю. Єхануров)⁹⁶. 22 листопада 2005 року з'явився наступний указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій» – його поява, мабуть, була пов'язана з бажанням внести зміни в публічні комеморативні акції та активізувати їх (зокрема йшлося про «належне відзначення»), бо дата відзначення вже була раніше встановлена Л. Кучмою. За пропозицією В. Ющенка було запроваджено покладання траурних вінків з колосків до пам'ятних знаків і місць поховань жертв голодоморів та політичних репресій.

Після цього президент відволікся від теми, мабуть, у зв'язку з виборами до Верховної Ради, і повернувся до неї через рік, у жовтні 2006 р. Цьому передував лист-звернення «наркової громадськості» (до лав якої потрапили народні депутати, політики, громадські діячі діаспори, які мали вельми опосередковане відношення до науки) від 2 вересня 2006 р., в якому автори просили президента окремим указом встановити окрему пам'ятну дату для дня жертв голодоморів (22 жовтня) замість попередньої дати дня пам'яті жертв голодоморів та репресій, встановленої ще Л. Кучмою⁹⁷.

12 жовтня 2006 року президент відповів черговим указом про відзначення річниці у 2006 році. Цього разу, на відміну від попереднього року, для реалізації відповідних заходів знадобилося створення величезного організаційного комітету (з 26 осіб) на чолі із самим президентом і з двома співголовами з державних установ, які на цей час відверто ворогували – Секретаріату Президента та уряду. Враховуючи поточну політичну ситуацію в країні (кризу влади, конфлікт між президентом, його структурами і його прибічниками у парламенті, та урядом і керівництвом Верховної Ради), тема голоду 1932—1933 років була приречена стати складовою згаданого конфлікту.

Варто звернути увагу й на те, що указ містив доволі детальні вказівки Міністерству закордонних справ щодо поширення інформації про голод 1932—1933 років за кордоном, зокрема пункт про необхідність активізації роботи «щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»⁹⁸.

іноді доволі агресивне, інших поглядів на голод 1932—1933 років, нехтування науковими даними про кількість загиблих, вибір місця для меморіалу жертвам голоду 1932—1933 років, який довершує започатковану в радянські часи ліквідацію історичного ландшафту Києва над Дніпром – усе це дає підстави говорити не лише про певний рівень політичної культури В. Ющенка – президента, а й про стійку наявність радянських інстинктів і звичок в пострадянській політичній еліті і бюрократії. В. Ющенко долав радянську спадщину радянськими методами.

⁹⁵ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005. Загалом В. Ющенко присвятив *Голодоморові* більше сорока указів і розпоряджень.

⁹⁶ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005

⁹⁷ Автори, зокрема, заперечували об'єднання під однією датою жертв голодоморів та політичних репресій, оскільки жертвами останніх були також і партійно-державні діячі, відповідальні за голод 1932—1933 років. Див.: Звернення наукової громадськості до Президента України Віктора Ющенка про запровадження постійної календарної дати вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. в Україні // www.prezident.gov.ua/content/p_150_23.html (дата звернення 29 листопада 2006 р.).

⁹⁸ Указ Президента України «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» від 12 жовтня 2006 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=868%2F2006.

16 жовтня 2006 року Секретаріат президента разом з новоствореним Інститутом національної пам'яті організував круглий стіл «Голодомор 1932—1933 років – геноцид в Україні». Публічне звернення учасників круглого столу до президента мало продемонструвати громадську підтримку його ініціативи щодо «політико-правової оцінки Голодомору»⁹⁹. Текст звернення можна вважати ідеальним зразком ретрансляції всіх стандартних формул панівного ідеологічного дискурсу про голод 1932—1933 років. Зокрема, трагедію було охарактеризовано як «апогей тривалої боротьби тоталітарного режиму СРСР проти визвольних змагань Українського народу, особливо супроти українського селянства». Звернення містило звороти, які засвідчували як авторство (Секретаріат Президента), так і політичну спрямованість: визнання голоду 1932—1933 років геноцидом характеризувалося як «безумовне завдання нинішнього покоління українських політиків, передусім депутатського корпусу Верховної Ради України». До виконання цього «безумовного завдання» мали докласти зусиль «передусім ті політики та політичні сили, які представляють регіони України, де особливо лютував Великий Голод у 1932—1933 роках (Схід, Південь, Центр)»¹⁰⁰.

2 листопада 2006 р. президент В. Ющенко подав на розгляд Верховної Ради проект Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років». Проект містив шість пунктів, три з яких встановлювали «історичну правду» і регулювали способи її дотримання: стаття 1 кваліфікувала «Голодомор 1932—1933 в Україні як геноцид української нації»; стаття 2 забороняла «заперечення факту Голодомору 1932—1933 років в Україні», у статті 6 пропонувалося запровадити «адміністративну відповідальність за публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні»¹⁰¹.

Варто зауважити, що на цей час навіть найбільш твердолобі ліві політики вже не заперечували **факт** голоду 1932—1933 років¹⁰², вже було встановлено загальнонаціональні комеморативні дати і практики, **факт** голоду 1932—1933 років був складовою шкільних курсів з історії України.

Цілком очікувано законопроект викликав заперечення з боку політичних опонентів президента – йшлося передусім про відповідність терміна «геноцид» критеріям, на які посилався президент, та про доречність встановлення адміністративної відповідальності за заперечення факту голоду 1932—1933 років – захисниками «свободи слова» стали депутати Партії регіонів...

28 листопада 2006 року відбулося драматичне обговорення президентського та альтернативного законопроектів. Цікаво, що за президентський законопроект виступали не лише опозиційні фракції («Наша Україна» і БЮТ), а й соціалісти, які в усіх інших питаннях підтримували єдність коаліції з Партією регіонів. Фактично всі, хто брав участь в обговоренні, змагалися в демагогії і відверто актуалізували голод 1932—1933 років поточною політичною ситуацією.

⁹⁹ Сам термін «політико-правова оцінка» хоч і виглядає явним оксюмороном, досить адекватно відтворює панівний тип правосвідомості в Україні – право змішується з політикою і визначається нею. Це де-факто нівелює юридичну якість нормативно-правових актів і водночас підважує законність. Утім, саме в цей час, в період кризи влади весни 2006 – літа 2007 політики та державні достойники продемонстрували крайню неповагу до закону і права, на словах постійно апелюючи до них.

¹⁰⁰ Звернення учасників круглого столу «Голодомор 1932—1933 років – геноцид в Україні» // www.president.gov.ua/content/p_150_5.html. Цікаво, що деякі «автори» звернення, зокрема деякі професійні історики (тобто ті, чий підпис стояв під документом), не знали ані про саме звернення, ані про його зміст. Учасників «круглого столу» автоматично зарахували до «підписантів» – стандартна бюрократична витівка.

¹⁰¹ Президент України вніс на розгляд парламенту проект Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // www.president.gov.ua/news/data/print/11457.html.

¹⁰² Це не виключає того, що на «місцевому рівні» траплялися і трапляються досі випадки заперечення, іноді досить огидні. Найвідоміший, який набув найбільшого розголосу, мав характер провокації. В листопаді 2010 року, наприклад, на всю країну уславила депутат Луганської міської ради від КПУ Н. Максимець, яка в персональному блозі повідомила, що в День пам'яті жертв голодомору вона з приятельками влаштує «пиршество» с шашликами і співами. Див.: За зневагу над жертвами Голодомору не посадять // Укр. правда, 1 грудня 2010, <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/1/7080/> (дата звернення 29 грудня 2017 р.). Н. Максимець померла в 2017 році від інсульту.

Представники опозиції наголошували на зв'язку трагедії з нинішнім важким станом української нації, їхні опоненти наполягали на тому, що «кампанійщина» з ухваленням закону є відвертим тиском на політичних опонентів.

О. Мороз навіть пов'язав тему голоду 1932—1933 років з начебто спробами встановити диктатуру в сучасній Україні, а представники комуністів заявили про те, що президентський проект «спричиняє в Україні ланцюгову реакцію протистояння у суспільстві» і веде до напруження у стосунках з Росією (незалежно від мотивації цієї заяви варто зазначити, що тут вони мали рацію). Скориставшись нагодою, комуністи також закликали до імпічменту президента. Представники Партії регіонів спочатку відмовлялися від терміна «геноцид», але згодом погодилися на нього, якщо його в законі вживатимуть не в термінології Конвенції 1948 року, а в такій редакції: «геноцид – злочинські дії тоталітарно-репресивного сталінського режиму, спрямовані на масове знищення частини українського та інших народів СРСР у результаті штучного голодомору 1932—1933 років»¹⁰³.

Як і слід було очікувати, президентський законопроект було провалено «антикризовою коаліцією» (Партія регіонів, соціалісти і комуністи), альтернативний – опозицією (Народний союз «Наша Україна» – Блок Юлії Тимошенко). Голосування засвідчило, що ідея «консолідації» на прикладі голоду 1932—1933 років, задекларована президентом, насправді в поточному політичному контексті сіє розбрат і провокує скандал.

«Миротворцем» виступив голова Верховної Ради О. Мороз – він запропонував компромісний (узгоджений з президентом) варіант законопроекту, де залишалася стаття, що кваліфікувала голод 1932—1933 років як геноцид, а стаття про відповідальність подавалася у такій редакції: «Публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»¹⁰⁴. До цього варіанту увійшов і пункт про спрямованість голоду не лише проти «частини українського», а й «інших народів СРСР». В результаті закон було ухвалено силами опозиційних фракцій та фракції соціалістів. Лише два депутати від Партії регіонів – Г. Герман та Т. Чорновіл, які в піар конструкціях цієї партії виконували важливу роль «національно свідомих українців», проголосували за проект О. Мороза, тобто формально виступили всупереч «лінії партії».

Ухвалення закону було епохальною подією, значення якої не усвідомлювали ні його прихильники, ні його опоненти. Вперше в історії незалежної України спеціальним законом офіційно встановлювалися межі трактування минулого і визнавалося протиправним те, що виходило за ці межі. Закон став фінальною дією у перетворенні *Голодомору* на суб'єкт політики.

«Україна пам'ятає»

2007—2008 роки позначилися цілою серією турбулентних подій в житті країни: подальше ускладнення відносин з Росією і розгортання меморіальної війни між країнами¹⁰⁵, світова фінансова криза 2008 року, гостра політична криза 2007—2008 років. На цьому тлі в Україні і поза її межами було розгорнуто безпрецедентну кампанію під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає»¹⁰⁶.

¹⁰³ www.ukrainianworldcongress.org/holodomor/Ukraine/Plenary-meeting28.11.06.pdf

¹⁰⁴ Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

¹⁰⁵ Голодомор був не єдиним «яблуком розбрату». До «чутливих тем» належали історія Другої світової війни, трактування подій більш віддаленого минулого (Конотопська битва 1659 р., Батуринська різанина 1708 р., Полтавська битва 1709 р.), оцінка діяльності окремих організацій (ОУН, УПА) і постатей (І. Мазепа, Р. Шухевич, С. Бандера). Див. докладніше: Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / НАН України. Інститут історії України, К.: Інститут історії України, 2013.

¹⁰⁶ Міжнародні сюжети кампанії представлено в главі 3.

21 травня 2007 р. президент змінив указ Л. Кучми 2004 р. про назву комеморативної дати. *Голодомор* було відокремлено від політичних репресій. День пам'яті політичних репресій був призначений на третю неділю травня щорічно. Остання субота листопада залишилася за Днем пам'яті жертв *голодоморів* (саме так, в множині)¹⁰⁷.

Бюрократичною віссю кампанії стала «президентська вертикаль». Користуючись можливістю безпосереднього впливу на підлеглих йому голів обласних, міських та районних адміністрацій, В. Ющенко розгорнув акцію справді загальнодержавного масштабу. При обласних і районних адміністраціях було створено координаційні групи з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років.

Там само було створено робочі групи зі складання списків жертв *Голодомору* та зі збирання свідчень, було запроваджено спеціальні форми звітності – окремо для списків жертв, окремо – для списків постраждалих, окремо – для обліку кількості демонтованих пам'ятників діячам комуністичного режиму, перейменованих населених пунктів, вулиць, скверів, парків тощо, окремо – для обліку кількості пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам голоду 1932—1933 років.

Ті ж самі групи і «пошукові загони» готували матеріали для складання регіональних Книг пам'яті (через обласні і міські управління освіти), які, в свою чергу, є підлеглими відповідних адміністрацій, до цієї діяльності залучалися студенти, вчителі і школярі.

У школах створювалися меморіальні місця на зразок «Колоски пам'яті», проводилися конкурси учнівських робіт на тему голоду 1932—1933 років, уроки пам'яті¹⁰⁸. Приклад подавав сам президент, який 20 листопада 2007 р. започаткував практику проведення президентського відкритого уроку про голод в одній із сільських шкіл¹⁰⁹. В районних і міських бібліотеках влаштовувалися тематичні виставки літератури, присвяченої голодомору.

Для того щоб зрозуміти масштаби і спосіб організації кампанії, наведемо приклади «місцевого» рівня. За офіційними даними, лише в Полтавській області для роботи з встановлення кількості і жертв постраждалих від голоду 1932—1933 років і збору свідчень було створено 706 пошукових груп загальною кількістю в 5933 особи. Їхніми зусиллями було ідентифіковано 97 487 осіб, постраждалих від голоду 1932—1933 років, і 48 704 жертви, зібрано 4773 задокументовані свідчення про голод¹¹⁰.

Наскільки ця офіційна статистика відображає реальний стан справ сказати важко, проте масштаби адміністративної мобілізації справді вражають. Утім, не менше вражають і певні цікаві моменти в цифрах, які можна вважати наслідком того, що опоненти В. Ющенка небезпідставно називали «кампанійщиною».

Згідно з уже наведеним документом, у тій самій Полтавській області загальна кількість зібраних і задокументованих свідчень свідків голоду складала 4773. З цієї загальної кілько-

¹⁰⁷ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937—1938 років» № 431/2007 від 21.05.2007 // www.zakon.rada.gov.ua/lows/show/431/2007.

¹⁰⁸ В інструктивному листі Міністерства освіти і науки України від 06 листопада 2007 р. обласним управлінням освіти пропонувалося організовувати дослідницьку роботу учнів шкіл за такими тематичними напрямками: Голодомор в історії моєї родини; Мое село/місто/вулиця та Голодомор 32—33 років; Пам'ятний знак Голодомору; Голодомор в колективній пам'яті мого села; Відображення Голодомору у фольклорі – піснях, віршах, приказках, навіть переказах, які, передаючись через покоління, змінювались, набирали нових рис. Інформація з сайту Одеського обласного інституту вдосконалення учителів: <http://www.osvita.od.ua/help/golodomor.doc> (дата звернення 28 липня 2008 р.). У недавньому дослідженні американського соціолога П. Роджерса, яке здійснювалося зокрема через опитування учителів, згадується те, що шкільні учителі зі східних регіонів України висловлювали занепокоєння двома аспектами впровадження теми голоду 1932—1933 років в шкільні курси: надмірною політизацією теми та її антиросійськими обертонами. Див.: Rogers P. Compliance or Contradiction? Teaching 'History' in the 'New' Ukraine. A View from Ukraine's Eastern Borderlands // *Europe-Asia Studies*. – 2007 (May). – Vol. 59. – № 3. – P. 511—512.

¹⁰⁹ Ющенко дал открытий урок на тему Голодомора // <http://www.NEWSru.ua> (дата звернення 20 листопада 2007 р.).

¹¹⁰ Показники про виконання Указу Президента від 28 березня 2007 року № 250 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років». Полтавська область, станом на 01.07.08 // www.adm-pl.gov.ua/politics/data/upload/publication/main/ua/129/pokazniki.doc (дата звернення 25 вересня 2008 р.).

сті 4503 свідчення було зібрано і задокументовано після 1 червня 2007 р. (тобто – впродовж місяця!). Загальна кількість груп для збору цих свідчень складала 706. З них 705 було створено впродовж того ж місяця...¹¹¹.

Як вже згадувалося, загальна кількість постраждалих від голоду 1932—1933 років у Полтавській області за станом *на липень 2007 р.* зазначалася у 97 487 осіб. При цьому укладачі документа зауважували, що ця кількість постійно зменшується, оскільки чисельність неврахованих жертв обраховується вже одиницями, і до дії вступає природний чинник (смертність) – вік жертв складав більше 75 років. Тим не менш, у довідці Секретаріату Президента *за квітень 2008 року* наводиться цифра в «100 000 постраждалих від Голодомору»... При цьому кількість встановлених жертв голодомору навіть зменшилася – у звіті полтавчан вона складала 48 704 особи, а в звіті Секретаріату Президента – 48 000¹¹².

Огляд офіційних сайтів інших обласних і районних державних адміністрацій засвідчує ту ж саму бюрократичну кампанійщину, породжену адміністративним тиском з центру – ті самі звіти про динаміку цифр до і після певної дати, причому звіти складалися за стандартною формою, яка надто нагадує подібні документи з архівів КПРС. Відхід від стандартної форми звітності також дає чи то кумедні чи то сумні приклади виконання і перевиконання вказівок.

В аналітичній довідці Харківської обласної державної адміністрації повідомлялося: «Районні державні адміністрації проводять опитування громадян щодо ставлення до Голодомору. **Результати цих опитувань свідчать про зростання кількості громадян, які називають Голодомор трагедією і визнають його геноцидом українського народу.** (Виокремлено мною. – Г. К.) В порівнянні з минулими роками на даний час набагато легше запросити людину, яка пережила Голодомор, на відверту розмову щодо трагічних подій 1932—1933 років. Люди висловлюють бажання описати ті події власноруч, дають згоду на висвітлення свідчень в засобах масової інформації. Автори свідчень, які записані останнім часом, вже відкрито говорять, що голод був штучним і називають винуватців»¹¹³.

Варто зауважити, що на формально-бюрократичний і політично-реklamний характер кампанії 2007—2008 рр. дорікали не лише опоненти В. Ющенка. В Інтернет-блозі «Української правди», присвяченому голоду 1932—1933 років, лєвова частка сторінок припадала на обговорення суперечності між рухом «знизу» щодо вшанування жертв голоду і відзначення річниць, і бюрократичними зусиллями з «організації заходів». Дописувачі з урядових структур скаржилися на те, що їм наказують брати участь у поминальних заходах.

У березні 2008 р. під час круглого столу, присвяченого голоду 1932—1933 років, у Дніпропетровському університеті молоді викладачі і студенти нарікали на те, що робота щодо увічнення пам'яті загиблих поступово зводиться до «кампанійщини». «У мене, – зауважив один з учасників, – є багато знайомих серед учителів. Вони кажуть, що кампанія з висвітлення Голодомору дедалі більше набуває казенного характеру. Чи не викличе це зворотну реакцію в людей?»¹¹⁴

Кампанія 2007—2008 років, крім критики союзників чи співчуваючих, спричинила й опір в тих регіонах, які були електоральною базою політичних суперників В. Ющенка. Йдеться передусім про схід та південь України. Саме тут президентська вертикаль, представлена обласними, районними та міськими адміністраціями, відзначилася або прихованим саботажем кампанії, або нездатністю подолати опір місцевих «мезоеліт».

¹¹¹ Там само.

¹¹² Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007—2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні, станом на квітень 2008 р. // www.president.gov.ua/content/golodomor_dov_04.html (дата звернення 27 жовтня 2008 р.).

¹¹³ Аналітична довідка про виконання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років» № 250 від 28.03.2007 // www.kharkivoda.gov.ua (дата звернення 27 жовтня 2008 р.).

¹¹⁴ Кульчицький С. Не можна перетворити пам'ять про Голодомор на «кампанійщину» // День. – 2008. – 22 березня.

Як найпоказовіший приклад можна згадати ситуацію у Харкові¹¹⁵, де питання вшанування жертв голоду потрапили у контекст політичного протистояння між А. Аваковим, якого В. Ющенко призначив Головою обласної адміністрації, та мером М. Добкіним і більшістю у міській і обласній радах, яку складали представники Партії регіонів і комуністи. Представник В. Ющенка вимагав встановлення пам'ятника жертвам Голодомору в центрі міста. Мерія і міськрада, посилаючись на «інтереси міста», наполягали на тому, щоб пам'ятник встановили на окраїні. «Місцеві» перемогли. На додаток обласна рада з ініціативи комуністів відмовилася визнавати Голодомор геноцидом¹¹⁶.

Варто згадати, що саме в Харкові відбувалися публічні події, зокрема й наукові конференції, де меморіальна політика В. Ющенка піддавалася найрадикальнішій критиці. Наприклад, 22 листопада 2008 року в Харкові відбулася міжнародна «науково-практична» конференція, коло організаторів якої безпомилково сигналізує спрямованість заходу¹¹⁷. Учасники конференції, де найактивнішим критиком української влади став депутат Держдуми Росії С. Марков, видали звернення до президентів Росії, України, Білорусі та Казахстану, в якому зокрема містився такий пасаж: «Замість того, щоб сьогодні разом шукати спільні шляхи виходу з найгострішої фінансової кризи, разом розв'язувати проблеми енергозбереження і піднесення ефективності економічного потенціалу, що дістався у спадок від СРСР... влада України по суті оголошує Росію ворожою державою, намагається пересварити наші народи, трагедію голоду 1932—1933 років використовують для обґрунтування політики виведення України зі спільного культурно-духовного, історичного і економічного простору унікальної східнослов'янської цивілізації»¹¹⁸.

У Дніпропетровську (зараз Дніпро) у 2007 році комеморативні заходи до річниці Голодомору збіглися з 75-ю річницею створення Дніпропетровської області. Місцева «мезоеліта», представлена Партією регіонів, хотіла святкувати, тоді як В. Ющенко намагався добитися зменшення масштабу святкових заходів – область було створено саме в рік початку масового голоду (1932). Це додавало особливої гостроти конфліктів¹¹⁹.

Формальне ставлення до кампанії демонстрували й інші регіони. Наприклад, у жовтні 2007 року огляд ходу виконання указу президента засвідчив¹²⁰, що у більшості районів було порушено терміни ухвалення рішень, які б «запускали» кампанію збирання свідчень, укладання списків померлих і постраждалих, обліку пам'ятників жертвам голоду. В деяких районах така робота навіть не починалася. Зазначалося, що «керівники регіонів області вкрай безвідповідально підійшли до організації виконання усього комплексу заходів до 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років в Україні».

В. Ющенко намагався долати опір адміністративно-бюрократичними процедурами. У 2007 році він виголосив догану губернаторам Донецької, Запорізької, Херсонської та Одесь-

¹¹⁵ В. Ющенко в одній з промов назвав Харків «столицею Голодомору», що, мабуть, не сприяло позитивному сприйняттю його ініціатив у місті.

¹¹⁶ Журженко Т. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору, Україна модерна, <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials> (дата звернення 28 липня 2016 р.).

¹¹⁷ Гуманітарна українсько-російська рада – напівміфічна організація, нібито створена за ініціативою луганської обласної ради (депутатами Партії регіонів), російський фонд «Історична пам'ять», відомий діяльністю, спрямованою на «викриття націоналізму» в сусідніх з Росією країнах, Федеральна архівна агенція Російської Федерації. Див.: Российский политолог о Голодоморе, фальсификации и лживой концепции, <https://www.unian.net/politics/164432-rossiyskiy-politolog-o-golodomore-falsifikatsii-i-ljivoy-kontseptsii.html> (дата звернення 22 січня 2018 р.).

¹¹⁸ Ющенко просять не спекулювати темой Голодомора // <https://www.segodayna.ua/ukraine/jushchenko-procjat-ne-spekulirovat-temoj-holodomora.html> (дата звернення 20 січня 2018 р.).

¹¹⁹ Цей епізод наводиться за: О. Гайдай, М. Кавун, Е. Петровський, С. Посохов, О. Репан, І. Склокіна, С. Терно, Ф. Турченко, В. Хмарський. Політика пам'яті на півдні і сході Південного Сходу України: Дніпро, Одеса, Запоріжжя і Харків як регіональні столиці. Комп'ютерний рукопис, 2017, С. 44 (Архів автора).

¹²⁰ Інформація про підсумки соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 9 місяців 2007 року, http://adm.km.ua/doc/directions/2007/10/347_311007_1.docx (дата звернення 10 січня 2018 р.).

кої областей, які звично ігнорували розпорядження центру щодо організації комеморативних заходів, очевидно недооцінивши рівень персональної заангажованості президента у справі.

У лютому 2008 р., коли з'ясувалося, що деякі заходи (складання Книги пам'яті, демонтаж пам'ятників винуватцям голоду тощо) фактично не реалізуються, було виголошено догану – цього разу керівникам нижчої ланки «президентської вертикалі» – головам 9 районних державних адміністрацій¹²¹ – цікаво, що і цього разу серед тих, хто не виявляв ентузіазму, були керівники Хмельницької області¹²².

Свого роду символічним апофеозом бюрократичного формалізму цієї кампанії можна вважати оприлюднення Службою безпеки України списку осіб, причетних до організації «Голодомору-Геноциду та репресій». Список партійних і державних діячів та працівників ДПУ відкривався прізвищами Й. Сталіна, Г. Ягоди та В. Балицького...¹²³.

2008 рік став піком кампанії. Було проведено акції «Запали свічку», «Незгасима свічка» тощо¹²⁴. У більшості регіонів України у листопаді 2008 року проводилися жалобні мітинги і концерти, конкурси художніх і літературних робіт, конкурси учнівських творів, покладалися вінки і снопи, проводилися уроки пам'яті в школах; створювалися місця пам'яті (виставки в музеях, школах та бібліотеках, встановлювалися хрести, пам'ятні знаки та кургани скорботи, створювалися меморіальні комплекси)¹²⁵.

До середини 2008 року самих лише пам'ятних знаків і пам'ятників Голодомору 1932—1933 років було встановлено близько чотирьох з половиною тисяч¹²⁶. Там само у листопаді 2008 року був відкритий меморіальний комплекс, центральним елементом якого є каплиця-свічка заввишки в 26 метрів та музей.

27 лютого 2008 р. було видано розпорядження Кабінету Міністрів України № 364-р «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932—1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року»¹²⁷.

У концепції, текст якої було долучено до розпорядження, пропонувалося досліджувати Голодомор та увічнювати пам'ять його жертв «програмним методом»: фактично йшлося про

¹²¹ Аби зрозуміти «хід думки» президента та атмосферу державної кампанії 2007—2008 рр., варто згадати спостереження одного з учасників засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з відзначенням 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років (23 жовтня, 2007 р., Харків). За його свідченням, президент у доволі брутальній, образливій манері давав публічну нагірку тим губернаторам, які, на його думку, надавали надто малі цифри з кількості встановлених жертв і постраждалих від голоду і вимагав активізації роботи в цьому «напрямку». Згаданий учасник наради, людина найвищої наукової кваліфікації і бездоганної дослідницької репутації, зауважив: «Тепер я розумію, як був організований Голодомор. В такий самий спосіб – досягти правильних показників».

¹²² Розпорядження Президента України «Про притягнення до персональної відповідальності посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні» від 4 лютого 2008 року, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/36/2008-рп> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

¹²³ Список партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УСРР, а також документів, що стали організаційно-правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору-Геноциду та репресій // www.sbu.gov.ua Сайт Служби безпеки України, відвідано 2 лютого 2009 р. Стилiстика назви документа є досить прикметною.

¹²⁴ «Запали свічку» – щорічна акція, що за задумом організаторів мала стати національною. Вперше проведена ще у 2003 році. У день поминання жертв голоду 1932—1933 рр. (щорічно, четверта субота листопада) всі охочі виставляють у вікнах запалену свічку. «Незгасима свічка» – сніп колосків висотою близько 1,5 метра і вагою близько 200 кг, зроблений з найкращих сортів бджолиного воску, зібраного в усіх областях України. Протягом 2008 року він передавався від країни до країни (загалом побував у 33 країнах – їхня кількість мала збігатися з датою трагедії), в кожній з них після його прибуття проводилися панахиди і мітинги. До осені 2008 року цей символ також об'їхав всі області України. «Незгасима свічка» закінчила свій шлях у Меморіалі пам'яті жертв Голодомору, що відкрився у листопаді 2008 року в Києві, ставши одним із перших експонатів. «33 хвилини» – публічна акція, що тривала від червня до листопада 2008 року і полягала у тому, що в публічних місцях (на площах або біля пам'ятників і пам'ятних знаків «діячам тоталітарного режиму») кожен вихідний день протягом 33 хвилин вголос зачитувалися імена і прізвища померлих від голоду 1932—1933 років.

¹²⁵ Калиновий гай – понад дві сотні кущів калини, що були висаджені під керівництвом В. Ющенка депутатами парламенту у 2007 році на схилах Дніпра неподалік від Києво-Печерської Лаври.

¹²⁶ Веселова О. Меморіальні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні // Краєзнавство – 2009. – № 1—2. – С. 177.

¹²⁷ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/364-2008-р> (дата звернення 27 лютого 2009 р.).

те, щоб об'єднати зусилля науковців, державних установ, громадських організацій в рамках однієї загально-національної стратегії.

Утім, нічого нового з погляду діяльності концепція не пропонувала – всі заходи, перелічені в ній, вже здійснювалися чи то відповідно до президентських указів, якщо йдеться про державні структури, чи то силами активістів та ентузіастів теми, якщо йдеться про науковців і неурядові організації.

Можливо, розпорядження було потрібно, щоб перетворити нещодавно створений Український інститут національної пам'яті на головного координатора усіх заходів з дослідження і популяризації *Голодомору* та розпорядника усіх фінансових ресурсів за програмою – головним замовником програми визначався саме він.

Про те, наскільки наміри уряду Ю. Тимошенко належали до сфери реальної політики, можна дізнатися з того факту, що цю програму так і не було розпочато.

Восени 2008 р. в Україні розпочалася масштабна фінансова, економічна і соціальна криза, супроводжувана загостренням політичної ситуації і черговим паралічем роботи парламенту – питання історичної політики були відкладені до «кращих» часів.

Якщо говорити про *Голодомор* як суб'єкт історичної політики, то варто звернути увагу також на те, що після ухвалення закону 2006 року саме *Голодомор* було використано як інструмент «декомунізації».

У березні 2007 року В. Ющенко доручив обласним державним адміністраціям, уряду АР Крим та міським адміністраціям Києва і Севастополя «вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932—1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами»¹²⁸.

Через два роки президент видав указ про «додаткові заходи» з вшанування пам'яті жертв *Голодомору*, де знову йшлося про ліквідацію пам'ятників і топонімів, пов'язаних з організаторами голоду 1932—1933 років. Ці положення було відтворено у відповідному розпорядженні уряду у листопаді 2009 року¹²⁹.

Президент був дуже незадоволений «декомунізаційною» складовою меморіалізації голоду 1932—1933 років. Її реалізація, як вже згадувалося, наштотхнулася на відвертий чи прихований опір місцевої влади, особливо у східних і південних регіонах країни, де в органах місцевого самоврядування домінували «регіонали» і комуністи. Про ситуацію з меморіалом жертв *Голодомору* у Харкові вже йшлося. У Дніпропетровську депутати обласної ради у січні 2008 року оприлюднили заяву «Зупинимо фальсифікацію історії»: йшлося про героїзацію ОУН та УПА і знищення «пам'ятників радянського періоду»¹³⁰. У Донецькій обласній раді у вересні 2008 року було відхилено проект постанови про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму на території області¹³¹. В усіх випадках відвертого спротиву йшлося про те, що радянський період – це теж частина української історії.

В. Ющенко категорично заперечував це. У травні 2009 р., виступаючи на День пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, він сказав таке: «Це – не частина нашої історії, як дехто

¹²⁸ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні від 28 березня 2007 року № 250, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

¹²⁹ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні» від 12 червня 2009 року № 432, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення 17 серпня 2016); Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 25 листопада 2009 р. N 1429-р «Про затвердження плану заходів на 2009—2010 роки із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні, дальшого дослідження теми голодоморів в Україні», <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1429—2009-p> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

¹³⁰ Заява депутатів Дніпропетровської обласної ради «Зупинимо фальсифікацію історії», 29 січня 2008 року, <http://oblrada.dp.ua/press/news/2008—01/722> (дата звернення 17 серпня 2016 р.).

¹³¹ Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення, с. 58.

чинічно хоче сказати. Це – частина комуністичної системи. Це – символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими»¹³². Закликаючи «очиститись» від цих символів, президент повідомив про попередні результати цього процесу: за 2007—2008 роки було демонтовано понад 400 пам'ятників діячам «комуністичного режиму» й перейменовано понад три тисячі топографічних об'єктів¹³³ – результат мізерний, враховуючи ту обставину, що лише зареєстрованих пам'ятників В. Леніну на той час в Україні було близько двох тисяч, а топографічних об'єктів з «комуністичними» назвами – понад п'ятдесят тисяч. Улітку 2009 р. відбувся новий акт символічно-юридичної підтримки *Голодомору*. СБУ вирушила в новий похід на підтримку президентської історичної політики – 3 червня на брифінгу для іноземних журналістів голова служби В. Наливайченко повідомив, що його відомство у травні відкрило кримінальну справу за «фактом вчинення геноциду 1932—1933 років» і заявив, що у цієї справи «є серйозна судова перспектива»¹³⁴. СБУ створило слідчі групи у 17 областях, що постраждали від голоду.

Судячи з коментарів правника, що відстоював кваліфікацію голоду 1932—1933 років в Україні як геноциду, подальшими кроками мав бути судовий розгляд справи і винесення формального вироку судовою інстанцією – аж до Верховного суду України¹³⁵. Коментарі тут зайві – Генеральна прокуратура, яка могла б опікуватися подібними справами, дотримувалася мовчанки – вона була підконтрольна Партії регіонів.

Політичні опоненти президента розцінили дії підконтрольної йому СБУ як політичний піар. Можна було б уже і не згадувати, що ініціатива вкотре збіглася в часі із загостренням внутрішньополітичної боротьби – цього разу у зв'язку з наближенням президентських виборів, суперечками щодо їх дати та перспективою залаштункової угоди між Партією регіонів та Блоком Юлії Тимошенко, спрямованої на зміну конституційного ладу¹³⁶.

12 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва почав судове слухання у справі, порушеної Службою безпеки України «за фактом скоєння геноциду» представниками вищої державної влади УРСР та СРСР проти «частини української національної групи». Слідство за вказаним фактом СБУ провадило майже два роки.

13 січня 2010 року суд закінчив розгляд матеріалів слідства (понад півтора десятки томів) і ухвалив рішення, згідно з яким Й. Сталін (Джугашвілі), В. Молотов (Скрябін), Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар і М. Хатаєвич були визнані такими, що вчинили злочин геноциду, передбачений ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України (геноцид). Суддя заклав кримінальну справу 13 січня 2010 року у зв'язку зі смертю обвинувачуваних¹³⁷.

Можливо, це було останньою втіхою для В. Ющенка. На президентських виборах 2010 року він зазнав принизливої поразки вже в першому турі, отримавши трохи більше 5% голосів виборців. «Історичний» президент став історією.

¹³² Україна вшановує День пам'яті жертв комуністичних репресій, <http://www.ra-diosvoboda.org/a/1733626.html>

¹³³ Там само.

¹³⁴ В. Наливайченко. Розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу – невідворотній процес // www.sbu.gov.ua (дата звернення 4 червня 2009 р.).

¹³⁵ Василенко В. Кримінальна справа «Голодомор – 1932—1933»: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? // Дзеркало тижня. – 2009. 20—26 червня. Власне, так і сталося: кримінальну справу, яка нараховувала більше 200 томів, СБУ передала до Апеляційного суду м. Києва. 13 січня 2010 р. Суд «визнав сам факт геноциду, розкрив механізми, що були використані для масового вбивства селян. Організаторами злочину визнано Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М.» Цікаво, що В. Ющенко наголосив на тому, що «рішення суду є додатковим аргументом для українського парламенту щодо запровадження кримінальної відповідальності за заперечення злочинів проти людства (Підкреслено мною. – Г. К.). Адже виправдання таких злочинів є формою співучасті у них» // <http://www.president.gov.ua/news/16407.html>. Зміна формулювання стосовно змісту заперечення, можливо, є результатом переосмислення попередніх спроб.

¹³⁶ Переговори закінчилися крахом – з них вийшов лідер Партії регіонів В. Янукович.

¹³⁷ <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/509.htm> (дата звернення 1 травня 2016 р.).

Голодомор і Янукович

Після цілком очікуваної поразки В. Ющенка і реваншу його давніх опонентів не менш очікуваними були радикальні зміни в історичній політиці¹³⁸. Від В. Януковича очікували радикального заперечення історичної політики його попередника.

Однак він «не виправдав сподівань». Нового президента не надто цікавили «гуманітарні питання», він цікавився більш змістовними на його погляд проблемами. При цьому його найбільш радикальний рух¹³⁹ у цій сфері стосувався саме *Голодомору*.

27 квітня 2010 року під час виступу на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі В. Янукович заявив, що «визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу буде неправильно, несправедливо»¹⁴⁰.

Відмова від «геноцидної» версії Голодомору була необхідним для В. Януковича символічним жестом, що знімав напруження в одному з аспектів відносин з Росією. Всі інші компоненти *Голодомору* і пов'язаних з ним меморіальних практик залишилися незмінними, бо він вже був де-факто частиною офіційної історичної політики, важливою складовою національного установчого міфу. 26 листопада 2010 року в День пам'яті жертв Голодомору на сайті президента з'явилося звернення, в якому В. Янукович назвав голод 1932—1933 років «Армагедоном», виступив проти спекуляцій навколо кількості загиблих і закликав говорити «правду і тільки правду»¹⁴¹.

Наступного дня він в компанії із прем'єр-міністром М. Азаровим взяв участь у траурних заходах біля Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Цей щорічний ритуал він виконував аж до драматичного завершення свого президентського терміну.

Так само обов'язковий візит до Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, започаткований В. Ющенком, залишився частиною протокольних заходів для лідерів іноземних держав поряд із покладенням вінків до Вічного вогню і пам'ятника Невідомому солдату на Алеї Слави (символу і місця радянських комеморативних практик).

Функцію критиків історичної політики В. Ющенка перебравли інші політики з оточення В. Януковича, зокрема Д. Табачник та В. Колесніченко: але їхні політичні ескапади також спрямовувалися не так на заперечення *Голодомору*, як на подолання його крайнощів – а крайністю на їхній погляд була саме кваліфікація події як геноциду.

Зрозуміло, що відмова від ідеї *Голодомору* як геноциду нейтралізувала інструментальні можливості всієї конструкції. Тому прихильники цієї ідеї започаткували «рух» на її захист. У 2010 році було навіть створено Громадський комітет з вшанування пам'яті жертв *Голодомору* як громадську структуру, яка мала рятувати пам'ять про голод 1932—1933 років від влади, та продовжувати ритуали, запроваджені у попередні часи.

При цьому, як уже повідомлялося, ритуали і практики не змінилися. Головний символ *Голодомору* – меморіал в Києві, залишався недоторканим як у фізичному (він і далі утримувався за рахунок державного бюджету), так і в ідеологічному сенсі якихось концептуальних змін в експозиції не спостерігалося.

¹³⁸ Цікаво, що опоненти В. Ющенка також вживали слово «очищення» та навіть «зачистка»: перший термін я почув від В. Семиноженка, який ненадовго обійняв посаду віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань в уряді М. Азарова, другий – від В. Колесніченка.

¹³⁹ В іншому «делікатному» питанні – про позбавлення С. Бандери звання Героя України, наданого йому В. Ющенком, В. Янукович дотримався «нейтралітету» – проблему розв'язав донецький суд, скасувавши відповідний указ В. Ющенка.

¹⁴⁰ Янукович сказав депутатам ПАРЕ, що Голодомор – не геноцид, <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461> (дата звернення 30 квітня 2012 р.).

¹⁴¹ <http://www.president.gov.ua/news/18809.html>

У червні 2010 року у Києві було прийнято до розгляду позов громадянина України В. Волосяка (у минулому члена Народного Руху України) до президента В. Януковича за статтею «образу честі й гідності».

У позовній заяві зазначалося, що В. Янукович під час виступу 27 квітня 2010 року у Страсбурзі заперечував кваліфікацію Голодомору 1932—1933 рр. як геноциду, чим образив честь і гідність позивача (у якого під час голоду 1932—1933 рр. загинули родичі). Крім того, В. Янукович, на думку В. Волосяка, порушив Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», де голод 1932—1933 називався геноцидом, а публічне заперечення Голодомору як геноциду називалося протиправним¹⁴². Позивач вимагав від президента вибачень, як персональних, так і публічних.

В. Волосяк стверджував, що він – позапартійний і позивається задля народу України. Однак велику зацікавленість у процесі виявило Всеукраїнське об'єднання «Свобода», інтереси позивача у суді озвучував представник цього об'єднання, члени «Свободи» активно просували тему процесу в пресі.

Піврічна тяжба, що супроводжувалася мандрами справи між Печерським районним судом міста Києва і Київським апеляційним судом, закінчилася очікуваним результатом. Позов не було задоволено, так само, як апеляцію позивача з цього приводу¹⁴³.

Цікаво, що В. Янукович таки застосував термін «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 років. Він скористався рецептом тих російських істориків, які готові були визнати цей термін стосовно всіх жертв голоду в СРСР. Під час телевізійного мосту «Розмова з країною» він назвав голод 1932—1933 років геноцидом. Щоправда, цей термін він застосував для означення голоду не лише в Україні, а й в Білорусі, Казахстані, на Кубані¹⁴⁴...

«На круги своя»: Голодомор після 2014

Радикальні зміни в суспільно-політичному житті країни, анексія Криму Росією, війна на сході, різке погіршення рівня життя населення вчергове актуалізували тему голоду 1932—1933 років. Цього разу вона вписалася, по-перше, в політику «декомунізації», по-друге – в контекст протистояння з Росією. «Латентний» антиросійський зміст *Голодомору* отримав політичну і моральну легітимацію. Окупація Криму, воєнна і політична підтримка Росією квазідержавних утворень – Донецької і Луганської «народних республік», риторика вищого державного керівництва Росії, спрямована на заперечення територіальної цілісності (т. зв. «проект Новоросія») і самого права України на суверенітет і державність значно радикалізували риторику *Голодомору*. Зокрема, знову вийшла на поверхню тема голоду як наслідку бездержавності українців та одвічної антиукраїнської політики Москви.

П. Порошенко вже в ролі президента на роковини Голодомору у 2014 році назвав самопроголошені ЛНР і ДНР нащадками організаторів голоду 1932—1933 років, і наголосив на тому, що голод був наслідком відсутності української держави та армії¹⁴⁵.

Наступного року він повторив цю тезу, але модифікував її, зазначивши, що ще однією передумовою трагедії був брак єдності серед українців. Голодомор був названий проявом «багатовікової, гібридної війни, яку Росія веде проти України»¹⁴⁶.

¹⁴² Володимир Волосяк судиться з Віктором Януковичем, <http://gazeta.ua/index.php?id=343385>

¹⁴³ Суд за дві хвилини виправдав Януковича у справі про Голодомор – «Свобода», <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/8/5654370/> (дата звернення 5 березня 2016 р.).

¹⁴⁴ Янукович признав Голодомор Геноцидом // <https://focus.ua/country/172318/> (дата звернення 9 червня 2016 р.).

¹⁴⁵ Слово Президента у День вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні 22 листопада 2014 року, <http://www.president.gov.ua/news/slovo-prezidenta-u-den-vshanuvannya-pamyati-zhertv-golodomor-34103> (дата звернення 4 січня 2018 р.).

¹⁴⁶ Виступ Президента на церемонії вшанування пам'яті жертв Голодоморів в Україні 27 листопада 2015 року. <http://>

У 2016 році президент знову звернувся до теми бездержавності і внутрішнього розбрату як передумови голодного лихоліття, прямо звертаючись до «отаманщини» періоду 1917—1920 років. Додався також сюжет про Україну як неподоланий форпост захисту свободи – як своєї, так і Європи¹⁴⁷.

У листопаді 2016 року президент доручив урядові та його структурам розробити і реалізувати серію заходів до 85-ї річниці Голодомору на 2017—2018 роки¹⁴⁸. Відповідний план заходів було затверджено урядом аж у серпні 2017 року. Обидва документи не претендували на креатив: план заходів був стандартним.

Серед «новинок» можна згадати хіба що рішення про створення геоінформаційної системи місць, пов'язаних з Голодомором¹⁴⁹, та чергове рішення збудувати у Києві пам'ятник Дж. Мейсу (історія з цим пам'ятником тягнеться вже десять років). Навіть слоган дворічної кампанії не вражав новизною: «Україна пам'ятає».

У листопаді 2017 році на День пам'яті жертв голодомору П. Порошенко виступив з черговою просторою промовою, яку можна вважати компендіумом усіх політичних формул канонічного дискурсу *Голодомору* часів В. Ющенка, і порівняв його з Голокостом, закликавши запровадити «відповідальність» за їх заперечення¹⁵⁰.

Певні новації в межах канонічного дискурсу спробували запровадити в Українському інституті національної пам'яті. У 2016 році було здійснено проект «Незламні», в якому презентувалися біографії відомих українців, які в дитинстві пережили голод. Їхні долі подавалися як приклад незламності усього українського народу¹⁵¹.

Інформаційну кампанію про голод 1932—1933 років у 2017 році було проведено під гаслом «Помста за свободу»: Голодомор репрезентувався як каральна акція Сталіна за революцію 1917—1920 років¹⁵². Варто оцінити винахідливість «мнемонічних бійців»: у 2017 році також відзначалася сота річниця української революції – дві події пов'язувалися в один тематичний ряд в рамках єдиного мнемонічного простору та єдиної ідеологічної репрезентації.

Якщо ці новації цілком вписуються в загальну конструкцію *Голодомору*, де певні факти підбираються і сортуються для її підтвердження і модифікації, то інший проект: «Люди правди», присвячений змаганням проти замовчування трагедії, подає дещо відмінну перспективу¹⁵³.

Можливо, найбільш капітальним державним проектом, пов'язаним з комеморацією голоду 1932—1933 років, є рішення добудувати другу чергу меморіалу пам'яті жертв Голодомору – з загальним кошторисом у 767,5 млн гривень¹⁵⁴ (майже 28,5 млн доларів США). Фор-

www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-ceremoniyi-vshanuvannya-pamyati-zhertv-36377 (дата звернення 2 січня 2018 р.).

¹⁴⁷ Виступ Президента України у День пам'яті жертв голодоморів в Україні 26 листопада 2016 року <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-den-pamyati-zhertv-golodomoriv-38850> (дата звернення 20 січня 2018 р.).

¹⁴⁸ Указ Президента України від 26 листопада 2016 року «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні – геноциду Українського народу», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/523/2016> (дата звернення 17 січня 2018 р.).

¹⁴⁹ В адміністрації Президента можуть і не знати, що така система вже існує у проекті Гарвардського українського дослідницького інституту.

¹⁵⁰ Виступ Президента України під час вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—33 років в Україні, <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanuvannya-pamyati-zhe-44698> (дата звернення 26 березня 2018 р.).

¹⁵¹ Див.: <http://www.memory.gov.ua/page/proekt-nezlamni>.

¹⁵² Див.: <http://uinp.gov.ua/news/25-listopada-ukraina-vshanue-zhertv-golodomoru>.

¹⁵³ Див.: <http://www.memory.gov.ua/page/lyudi-pravdi-materiali-dlya-zavantazhennya>.

¹⁵⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року «Про схвалення ескізного проекту «Реконструкція І черги Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Україні з будівництвом ІІ черги Національного музею “Меморіал жертв Голодомору” Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору в Україні по вул. Лаврській, 3 у Печерському районі м. Києва», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/866—2017-p> (дата звернення 10 січня 2018 р.).

мально це рішення є символічним (і матеріальним) підтвердженням повернення до історичної політики часів В. Ющенка, – тоді було завершено першу чергу меморіалу. Не менш символічним є та обставина, що концепція, ідея «другої черги», запропонована керівництвом, є прямим продовженням канонічної версії голоду 1932—1933 років часів В. Ющенка.

Спроби модифікувати її та зробити більш відкритою і науково обґрунтованою, наразилися на доволі агресивний опір прихильників ортодоксального підходу до «Голодомору-геноциду». В концепції, запропонованій Міністерством культури України, містилася ідея, згідно з якою меморіал-музей має стати «центром консолідації української нації на темі спільної історії, без поділу за політичною віссю «Захід-Схід»¹⁵⁵. Проте, дискусії навіть в межах робочої групи сягнули такого рівня напруги, що почалося публічне з'ясування стосунків.

«Ортодокси» намагалися не лише зберегти, а й посилити політично обумовлену репрезентацію події. Зокрема, відчайдушно боролися за те, щоб дані про кількість жертв відповідали формулі 7 млн в Україні, 3 млн – поза її межами. «Ревізіоністи», розуміючи, що відверто маніпулятивне поводження з фактами, цифрами та інтерпретаціями провокує недовіру, намагалися довести необхідність дотримуватися науково обґрунтованих оцінок втрат.

Результатом суперечок стало публічне звернення науковців до самого президента П. Порошенка із закликом передати справу розробки концепції науковцям та пропозицією не політизувати проблему¹⁵⁶.

Враховуючи ту обставину, що 2018 рік принесе чергову «напівкруглу» дату – 85-ту річницю голоду 1932—1933 років – можна впевнено очікувати риторичної та політичної ескалації *Голодомору*, чергового раунду політичних маніпуляцій, моралізаторської демагогії та ідеологічної актуалізації теми.

Криміналізація «заперечення»

Історія перетворення *Голодомору* на суб'єкт політики дає, крім іншого, дуже цікавий приклад спроб криміналізації дій, пов'язаних з публічною незгодою з офіційною версією трактування минулого.

Така практика не є винятковою. В Радянському Союзі «неправильне» трактування історії могло бути витлумачене як антирадянська агітація і пропаганда: випадки засудження за кримінальними статтями тих, хто не дотримувався офіційної версії минулого, відомі з історії дисидентського руху в Українській РСР у 1960—1970-ті роки.

У сучасній Україні одним із центральних аргументів на користь запровадження адміністративної чи кримінальної відповідальності за «заперечення Голодомору» є посилання на «європейський досвід»: зазвичай такі посилання мають декларативний характер, бо в жодному обґрунтуванні не містилося аналізу цього досвіду. Тобто, досвід згадується і використовується як аргумент, але він навіть не описується, принаймні в контексті криміналізації «заперечення Голодомору».

Криміналізація заперечення Голокосту і геноциду вже має власну історію – як політичну, так і наукову. Заперечення Голокосту (як такого) є незаконним в 13 країнах Європи, найжорсткіші закони проти заперечення Голокосту в країнах, де знищення євреїв відбувалося під час Другої світової війни під орудою держави (Німеччина, Австрія, Румунія).

Парламенти Нідерландів та Італії у 2006—2007 роках розглядали питання про криміналізацію заперечення Голокосту, однак не схвалили відповідних рішень. В Іспанії Консти-

¹⁵⁵ Концепція Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» // [http://mincult.kmu.gov.ua/document/245241973/ Концепція Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»_last.docx](http://mincult.kmu.gov.ua/document/245241973/Концепція_Національного_музею_«Меморіал_жертв_Голодомору»_last.docx).

¹⁵⁶ Науковці просять, аби концепцію музею Голодомору розробили в НАН // <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2401594-naukovci-prosat-abi-koncepciu-muzeu-golodomoru-rozrobili-v-nan.html> (дата звернення 20 березня 2018 р.).

туційний суд визнав кримінальне переслідування за заперечення Голокосту антиконституційним.

У Франції було криміналізовано заперечення не лише Голокосту, але й геноциду вірмен у 1915 р. Дебати щодо криміналізації заперечення геноциду вірмен тривали понад двадцять років і не вщухають і далі.

У лютому 2007 р. представники Німеччини виступили з ініціативою ухвалення Європарламентом закону, згідно з яким «кожна держава (Євросоюзу. – Г. К.) вживатиме заходів, які забезпечать покарання навмисного поводження такого типу: «публічне виправдання, заперечення чи вульгарна баналізація злочинів геноциду, злочинів проти людства та військових злочинів» – хоча в поясненнях і йдеться про покарання таких дій, лише якщо вони призводять до порушення громадського порядку, містять загрозу чи образу, – ця пропозиція викликала тривогу щодо можливого довільного трактування цих ознак.

19 квітня 2007 року Європарламент таки ухвалив проект закону, який мав запровадити кримінальну відповідальність (позбавлення волі строком до трьох років) за зумисні дії, що заохочують до насилля чи ненависті на підставі раси, кольору шкіри, релігії, походження, національності чи етнічних ознак. Така ж відповідальність передбачена була за заперечення чи навмисну тривіалізацію (gross trivialization) злочину геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів. Цей проект був витлумачений саме як такий, що спрямований проти «заперечення Голокосту»¹⁵⁷. Щоправда, ухвалення такого «загальноєвропейського» закону було радше символічним актом. Практичне використання цього акту можливо лише в рамках національного законодавства.

Загалом посилання на законодавство європейських країн як на прецедент для криміналізації заперечення *Голодомору* як геноциду в Україні є некоректним і маніпулятивним¹⁵⁸ з декількох причин.

По-перше, в жодному з законодавчих актів згаданих країн не передбачено покарання за інтерпретацію. Йдеться або про висловлення публічної зневаги до жертв Голокосту, або про намагання виправдати злочини нацистів, або навмисно применшити їх, або про фактичну пропаганду антисемітизму, національної чи расової ворожнечі – усе це стосується того, що можна назвати «запереченням Голокосту».

По-друге, там, де йдеться про кримінальну відповідальність, дуже детально прописані варіанти відповідних дій, за які цю відповідальність передбачено (те, що було запропоновано В. Ющенком, дає простір для надто вільної інтерпретації передбачуваного злочину).

По-третє, в багатьох випадках законодавство європейських країн щодо «заперечення Голокосту» містить формулювання, де йдеться про те, що заперечення Голокосту і геноциду є де-факто і де-юре виправданням злочинів проти людяності і зокрема – воєнних злочинів часів Другої світової війни. Про Голокост окремо там взагалі не йдеться.

По-четверте, рівень політичної і правової культури в Україні, де закони довільно трактують на догоду політичній кон'юктурі, а судова система є вщент корумпованою і залежною від влади і капіталу, впровадження такого закону гарантовано забезпечує зловживання.

По-п'яте, законодавство щодо заперечення Голокосту і геноциду в європейських країнах далеко не завжди схвально сприймається як громадськістю, так і професійними юристами.

Ті суспільні кола, для яких свобода слова є передумовою їх існування, налаштовані до цього законодавства надзвичайно критично¹⁵⁹. У Франції, зокрема, намагання запровадження

¹⁵⁷ Bilefsky D. EU adapts measures outlawing Holocaust denial, New York Times, 2007, 19 April, http://www.nytimes.com/2007/04/19/world/europe/19iht-eu.4.5359640.html?_r=2 (дата звернення 18 квітня 2016 р.).

¹⁵⁸ Маніпулятивність в цьому разі означає політично вмотивоване, зазвичай упереджене трактування фактів і подій з метою введення в оману, керування реакціями, досягнення бажаного результату.

¹⁵⁹ Цікавий огляд наявних практик на рівні міжнародного права і суспільних реакцій на них див.: Hayden Robert M. «Genocide Denial» Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // Slavic Review 67. – no. 2 (Summer

кримінальної відповідальності за «заперечення геноциду вірмен 1915 року спричинило рух істориків «Свободу історії!» (2005), який став міжнародним. Під «Відозвою з Блу» (2008), яка є протестом проти регулювання державою «історичної правди», підписалося більше тисячі трьохсот істориків з сорока дев'яти країн світу¹⁶⁰ – серед ініціаторів і перших підписантів відозви: П. Нора, Е. Гобсбаум, К. Гінзбург, А. та Я. Ассмани, Т. Г. Еш.

Зазвичай закони щодо «заперечення Голокосту» критикують ліберали або ліві інтелектуали. Утім, не так давно до них приєдналися праві і популісти. Певного роду ревізіонізм стосовно Голокосту як «глобальної ікони» спостерігається в Польщі, Угорщині, Литві. В Україні ідея криміналізації «заперечення Голодомору» виникла вже тоді, коли сам факт голоду 1932—1933 років заперечували хіба що окремі особи – переважно з провокативними намірами. Утім, ініціаторів криміналізації це мало цікавило. Ідея покарання за заперечення виникла в момент гострої політичної кризи і була надто очевидним проявом бажання використати *Голодомор* як політичне знаряддя для дискредитації, чи у випадку успіху – залякування опонентів. Утім, враховуючи те, що реальних перспектив ухвалення такого акту не було, можна з великою вірогідністю припустити, що йшлося саме про дискредитацію та перетворення ідеї криміналізації на додаткову символічну зброю.

Ухвалення у 2006 році закону про Голодомор, цей найбільший успіх В. Ющенка на полі наступальної історичної політики, як з'ясувалося, було лише прелюдією до радикальніших дій президента та його прибічників у парламенті. Закон містив норму, згідно з якою «публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні є наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним»¹⁶¹.

21 грудня 2006 року народні депутати від опозиційних фракцій Я. Кендзьор та Р. Чубаров зареєстрували у відповідному комітеті Верховної Ради проект закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу)»¹⁶². Зміщення акценту було вражаючим – йшлося про криміналізацію заперечення вже не **факту** голоду 1932—1933 років, а заперечення його **як геноциду**.

Враховуючи ту обставину, що й досі тривають наукові дискусії, зокрема на міжнародному рівні, щодо правомірності вживання цього терміна стосовно голоду 1932—1933 років, ця ініціатива виглядала, м'яко кажучи, неоднозначною. Особливого присмаку їй додавало те, що депутати-ініціатори були колишніми дисидентами, для яких боротьба за свободу слова була не абстракцією, а частиною біографії. У березні 2007 року депутати від Партії регіонів зажадали повернення проекту на доопрацювання¹⁶³, однак його було відкликано в зв'язку з тим, що суб'єктом законодавчої ініціативи знову виступив сам президент.

28 березня 2007 р. В. Ющенко подав законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за заперечення Голодомору)». Президент пропонував запровадити кримінальну відповідальність за «заперечення Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу та Голокосту як геноциду єврейського народу»¹⁶⁴.

2008). – Р. 384—407.

¹⁶⁰ http://www.lph-asso.fr/index1307.html?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=14&lang=en.

¹⁶¹ Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376—16> (дата звернення 16 червня 2016 р.).

¹⁶² http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29140 (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

¹⁶³ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29753 (дата звернення 20 жовтня 2007 р.).

¹⁶⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. – С. 2. Документ було скопійовано з офіційного сайту Верховної Ради України (www.gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29881) у жовтні 2007 року, однак зараз доступу до цього документа немає.

Таке публічне заперечення та виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів пропонувалося карати штрафом від ста до трьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян¹⁶⁵, або позбавленням волі на строк до двох років. Ті самі дії, вчинені службовими особами або якщо вони вчинені повторно, мали каратися позбавленням волі на строк до 4 років¹⁶⁶. Йшлося про внесення змін до статті 442 КК України «Геноцид». Формально, мабуть, йшлося про конкретизацію пункту попереднього закону («Про Голодомор 1932—1933 років») щодо протиправності заперечення голоду 1932—1933 років.

Неформально знову йшлося про те, щоб впровадити відповідальність за заперечення не самого **факту** голоду 1932—1933 років, а його **трактування** як геноциду. Пункт про посадових осіб, мабуть, був сигналом місцевій владі східних і південних регіонів, яка досить часто або просто нехтувала вказівками президента щодо вшанування пам'яті загиблих, або саботувала їх, або навіть чинила опір відповідним місцевим громадським ініціативам. Додавання пункту про Голокост явно мало на меті глибшу легітимацію ініціативи світовим досвідом (проект містив прямі посилення на закони про заперечення Голокосту в країнах Європи, Америки і Близького Сходу)¹⁶⁷.

Цікаво, що в пояснювальній записці до законопроекту стверджувалося, що «прийняття Закону сприятиме консолідації Українського народу, громадян усіх національностей навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, посиленню поваги до життя, прав та свобод громадянина, зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянського миру в Україні»¹⁶⁸. Як саме адміністративне та кримінальне переслідування за

¹⁶⁵ Неоподаткований мінімум доходів громадян складав 17 гривень на місяць, отже, розмір штрафу складав від 1700 до 5100 гривень, або \$340—\$1020 (обмінний курс 5.05 грн за долар США).

¹⁶⁶ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. – С. 2.

¹⁶⁷ Варто зауважити, що в ініціаторів відозви не було якихось явних заперечень щодо кваліфікації конкретної події – депортації вірмен у 1915 році в Османській імперії, яка фактично перетворилася на фізичне знищення частини депортованих. Заперечення викликало намагання частини політиків запровадити на державному рівні покарання за інтерпретацію історичної події, що, по-перше, створювало загрозу для свободи слова, по-друге, засадничо обмежувало можливості наукового пошуку, по-третє, узаконювало ситуацію, в якій певна політична сила при владі могла нав'язувати свою позицію щодо свободи висловлювань усьому суспільству загалом і професійним історикам зокрема. «Історія, – йшлося у відозві, – не може бути служницею поточної політики, так само як вона не може писатися на догоду конкуруючим версіям пам'яті. У вільній державі жодна політична сила не має права визначати історичну правду та обмежувати свободу істориків загрозою кримінального переслідування. Ми пропонуємо урядам визнати, що хоч вони несуть відповідальність за збереження колективної пам'яті, вони не мають встановлювати певну офіційну істину за допомогою законів, застосування яких може мати серйозні наслідки для професії історика і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода для історії – це свобода для всіх» http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=14&lang=en У 2012 році Конституційний суд Франції скасував згаданий закон як такий, що обмежує конституційне право громадян на свободу слова. Якщо брати до уваги вже згаданий парадигматичний приклад щодо криміналізації заперечення Голокосту (Holocaust denial), то неважко помітити, що критика цих практик – здебільшого справа ліберальної чи ліво-ліберальної інтелігенції, переважно з університетів, засобів масової інформації. Ця критика не стосується історичної події як такої, вона спрямовується політичної інструменталізації історії як загрози свободі слова. Вся подальша історія спроб криміналізації «заперечення Голодомору» з посиланням на «європейські» чи «світові» практики виглядає як вибірковий підхід до цих практик: згадуються (у найзагальніший спосіб) відповідні практики «заперечення Голокосту» і покарання за це, взагалі не згадуються дискусії і критика цих практик. Важливою визначальною рисою цих спроб є те, що на відміну від «європейських практик», які пов'язують заперечення Голокосту з поширенням ксенофобії, виправданням чи тривіалізацією злочинів проти людяності, українські законодавці намагаються криміналізувати певну інтерпретацію історичної події. Іноді в одному й тому самому проекті закону можна побачити формулювання, які стосуються і заперечення факту голоду 1932—1933 років, і заперечення його інтерпретації як геноциду. Важко з'ясувати – чи це робиться навмисно, чи це прояв низької правової культури українських законодавців. Не меншою «цікавинкою» цих спроб є практика урівнювання Голодомору і Голокосту шляхом криміналізації їх заперечення як рівнозначних подій. У цих випадках згадка про Голокост виконує легітимуючу функцію для криміналізації «заперечення Голодомору», але і зраджує певні політичні інтереси. Це урівнювання також створює певні «незручності» в контексті імплементації «меморіальних законів» квітня 2015 року. Один з них забороняє «зневажливі» висловлювання щодо учасників боротьби за незалежність і зобов'язує громадян вшановувати їх. Відповідно, згадка про співучасть деяких борців за незалежність у Голокості чи у співпраці з режимом, який вчинив Голокост, може бути потрафлена як «зневага».

¹⁶⁸ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора.

«неправильне» трактування голоду 1932—1933 рр. сприятиме зміцненню міжнаціональної злагоди та громадянсько-го миру в країні, автори записки не пояснювали.

Ця частина аргументації на користь криміналізації заперечення *Голодомору* і *Голокосту* як актів геноциду виглядає ще цікавішою в світлі матеріалів, розміщених на офіційному сайті президента України. Зокрема, там йшлося про таке: «Найбільші масштаби Голодомору були в регіонах, де сконцентрована електоральна база антикризової коаліції¹⁶⁹. Однак в силу недостатньої поінформованості, радянської пропаганди та нечіткої позиції лідерів коаліції мешканці цих територій не розуміють справжніх наслідків цієї трагедії. За даними соціопитувань, лише 40 % респондентів на Сході (з тих, хто визначився з відповіддю) згодні, що Верховна Рада повинна законодавчо визнати Голодомор 1932—1933 років актом геноциду Українського народу. На Півдні – 64 %, що також менше, ніж в середньому по Україні (71,4 %)»¹⁷⁰. Отже, зрозуміло, в які регіони спрямовувалася ініціатива президента, спрямована на просування «єдино вірного» трактування голоду 1932—1933 років.

Вона, щоправда, викликала заперечення юристів з апарату Верховної Ради. У висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради йшлося про те, що в даному разі йдеться про намагання криміналізувати діяння, яке є «формою вираження певних поглядів та переконань». Обмеження такого права допускалося Конституцією України лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя – відповідно до ст. 34 Конституції України. В коментарі юристів наголошувалося на тому, що «сам факт висловлення (навіть публічного) особою незгоди з положенням того чи іншого закону, а тим більш – з оцінкою певного факту чи історичної події не може вважатися суспільно небезпечним діянням, а тому не вбачається належних підстав для встановлення за нього кримінальної відповідальності»¹⁷¹.

Хоча президент і визначив цей законопроект як невідкладний¹⁷², в плані роботи відповідного комітету Верховної Ради його розгляд було поставлено на травень 2007 року. Проте через два дні після внесення законопроекту президент В. Ющенко підписав указ про розпуск парламенту. Криза влади перейшла в гостру форму, а питання про голод 1932—1933 років також сягнуло крайньої межі політизації – варто звернути увагу хоча б на той факт, що складовою пакету політичного компромісу, запропонованого В. Ющенком, було прийняття закону про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту як геноциду (зокрема, разом із законами про опозицію чи про зміни до Конституції)¹⁷³.

У жовтні 2007 року після дострокових виборів до Верховної Ради, коли виникла перспектива утворення пропрезидентської більшості у парламенті, В. Ющенко публічно заявив, що ще раз запропонує проект цього закону на розгляд парламенту. 23 листопада 2007 року, напередодні відзначення річниці голоду 1932—1933 року, законопроект було відкликано, мабуть, через те, що цього дня розпочала роботу новообрана Верховна Рада.

¹⁶⁹ Самоназва парламентської коаліції (Партії регіонів, комуністів і соціалістів), яка виникла в червні 2006 р. як альтернатива «помаранчевій коаліції», що так і не утворилася. Створення «антикризової коаліції» призвело до формування парламентської більшості та уряду з опонентів президента В. Ющенка.

¹⁷⁰ Визнання голодомору 1932—1933 років актом геноциду Українського народу // Офіційне Інтернет-представництво Президента України http://www.prezident.gov.ua/content/p_150_18.html (дата звернення 31 жовтня 2007 р.).

¹⁷¹ Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Архів автора. – С. 1—2.

¹⁷² Ющенко вніс до ВР законопроект про встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору // Кореспондент.net. – 2007. – 28 березня. – <http://ua.korrespondent.net/main/69866>.

¹⁷³ Ющенко перезавантажив матрицю // Українська правда. – 2007. – 25 квітня. – <http://www.pravda.com.ua/news/2007/4/25/58014.htm>.

Питання про криміналізацію «заперечення Голодомору» було предметом активного лобіювання представниками Української народної партії¹⁷⁴: підставою для цього її представники вважали наявність політичного опору державній політиці з ушанування жертв голоду 1932—1933 років. Під час створення блоку «Наша Україна – Народна самооборона» на позачергових парламентських виборах 2007 р. представники УНП вимагали внести пункт про криміналізацію «заперечення Голодомору» до програми блоку, а після виборів звернулися до керівництва «демократичної коаліції» зі спеціальною заявою про необхідність першочергового ухвалення закону «Про встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення голодомору 1932—1933 року як акту геноциду українського народу».

Представник проводу партії, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології академік Г. Скрипник заявила, що «такий закон, по-перше, допоможе розставити крапки над „і“ в українській історії як історії Української держави, а не фрагмента Російської імперії. По-друге, він припинить політичні спекуляції довкола трагічної сторінки української історії, до яких вдаються деякі політики, нехтуючи почуттями тих, хто пережив цю трагедію, та пам'яттю тих, хто помирає у муках»¹⁷⁵.

7 грудня 2007 р., вже після створення умовно пропрезидентської коаліції у Верховній Раді, президент В. Ющенко подав на розгляд парламенту 13 невідкладних законопроектів. Серед них був і згаданий законопроект про криміналізацію заперечення факту Голодомору і Голокосту як геноциду – точна копія попереднього. Знову йшлося про заперечення Голодомору й Голокосту як *факту геноциду*. Цікаво, що в пояснювальній записці до проекту закону необхідність запровадження криміналізації такого роду заперечення пояснювалося також «необхідністю попередження відповідної поведінки, а відтак, виключення її суспільної небезпеки, унеможливлення заподіяння шкоди фізичній та юридичній особі, суспільству і державі»¹⁷⁶. Як саме інтерпретація *Голодомору*, відмінна від запропонованої президентом В. Ющенком, може заподіяти перелічені різновиди шкоди згаданим суб'єктам, в записці не пояснювалося. Варто звернути увагу й на вже звичні суперечності в тексті – в одному місці йшлося про заперечення *Голодомору* і *Голокосту* як таких, в іншому – як актів геноциду. Чи це було зроблено навмисно, чи за недбалістю – в обох випадках це не може не спровокувати питання про відповідальність політиків за свої дії (чи про її відсутність).

У січні 2008 р. президентський законопроект було продубльовано ініціативою двох депутатів з президентської фракції «Наша Україна – Народна Самооборона». Б. Тарасюк і Я. Кендзьор спрямували до Верховної Ради законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду українського народу). Депутати від «демократичної коаліції» пропонували запровадити покарання за діяння, зазначене в назві законопроекту, та «за виготовлення матеріалів із публічним запереченням цього факту з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» – арешт на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до трьох років»¹⁷⁷. Цікаво, що в тексті пояснювальної записки автори в різних місцях вживали різні формулювання: в одному випадку йшлося просто про заперечення факту Голодомору,

¹⁷⁴ Українська народна партія (УНП) створена під проводом Ю. Костенка на основі одного з уламків Народного руху України (що розколовся 1999 р.). Партія існує під цією назвою з січня 2003 р., її провід складається з ветеранів-засновників НРУ (Ю. Костенко, І. Драч, М. Горинь, Д. Павличко). УНП репрезентує себе як право-центристську партію, в її ідеологічних настановах простежуються очевидні ознаки культурницького націоналізму зразка XIX ст.

¹⁷⁵ Ганна Скрипник закликала якнайшвидше узаконити кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору // <http://www.unpr-ua.org> Сайт Української народної партії (дата звернення 20 листопада 2007 р.).

¹⁷⁶ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30993 (дата звернення 24 січня 2008 р.).

¹⁷⁷ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31473 // (дата звернення 24 січня 2008 р.).

в другому – про заперечення Голодомору як геноциду, в третьому – про «заперечення факту геноциду українського народу»¹⁷⁸.

На переговорах про відтворення коаліції Блоку Юлії Тимошенко та Нашої України – Народної Самооборони, зруйнованої в ході кризи влади весни—літа 2008 р., він однією з умов висунув ухвалення закону про кримінальну відповідальність за заперечення *Голодомору* як геноциду.

До «пакету» домовленостей входили також політично вельми сенситивні закони про ліквідацію депутатської недоторканності та про місцеве самоврядування. Питання про інтерпретацію найбільшої трагедії українців у ХХ ст. вкотре підносилось у зв'язку із з'ясуванням політичних стосунків з опонентами і колишніми союзниками...¹⁷⁹.

Усі ці міркування стали неактуальними після реваншу 2010 року, коли В. Янукович став президентом а його прибічники і союзники сформували таку більшість в парламенті, що навіть спромоглися внести зміни до Конституції. Тим не менш у 2010 році на поверхню політичного життя знову виринуло питання про «криміналізацію заперечення Голодомору». Спочатку депутат від Партії регіонів В. Кисельов запропонував змінити слово «геноцид» на «трагедію» у першому пункті Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні»¹⁸⁰.

У відповідь депутат від опозиції Ю. Кармазін виступив з контр-ініціативою¹⁸¹, запропонувавши зазначити конкретних винуватців Голодомору у тексті закону, йшлося про Комуністичну партію України. Креативний депутат від Партії регіонів відповів вдосконаленою версією свого законопроекту – він запропонував вилучити з тексту закону слова про «злочинний тоталітарний режим». Утім, у парламентській більшості були значно цікавіші заняття, пов'язані з перерозподілом не так символічного, як цілком конкретного капіталу. Тому обидва законопроекти було знято з розгляду.

Однак у кінці 2010 року черговий депутат від опозиції С. Курпіль запропонував доповнити закон 2006 року посиланням на карність «заперечення Голодомору як геноциду» відповідно до законодавства, а Кодекс про адміністративні правопорушення доповнити статтею про адміністративну відповідальність за таке заперечення (штраф)¹⁸². Обидва законопроекти скоріш за все були спрямовані проти президента В. Януковича, який, як уже згадувалося, публічно висловився проти використання слова «геноцид» стосовно голоду 1932—1933 рр. Зрозуміло, обидва законопроекти пішли в архів. Невдовзі туди ж попрямував В. Янукович, Партія регіонів і комуністи.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ В історії спроб «криміналізації» заперечення голоду 1932—1933 років простежується ще один вельми показовий з погляду політичної і правової культури українських політичних еліт нюанс. Наприкінці 1980-х років одним з найпотужніших аргументів на користь «відновлення історичної справедливості» була теза про заборону теми як такої радянською владою. Після приходу до влади політичних сил, які позиціонували себе як носіїв справжньої демократії, знову виникла спокуса заборони, хоча цього разу – випереджувальної заборони небажаних способів інтерпретації теми. Морально-етична аргументація такої заборони корумпується її політичною вмотивованістю і фактичним поверненням практик, пов'язаних з обмеженням свободи слова, нехай і часткових, до того ж таких, що суперечать Конституції.

¹⁸⁰ Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37774 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

¹⁸¹ Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (щодо визнання Голодомору 1932—1933 років в Україні геноцидом Українського народу – злочином Всесоюзної комуністичної партії (б) та її філіалу – Комуністичної партії (б) України проти Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37888 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

¹⁸² Проект Закону про внесення змін до статті 2 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39189; Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932—1933 років як геноциду Українського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39189 (дата звернення 15 січня 2016 р.).

Через рік після Євромайдану і повстання зими 2013/14 років, у листопаді 2014 року депутати від ВО «Свобода», яке не пройшло до парламенту за партійними списками на позачергових виборах жовтня 2014 року, нагадали про себе, вкотре запропонували впровадити кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору як факту геноциду українського народу, а також заперечення Голокосту як факту геноциду єврейського народу.

Уже звично Голокост використовувався як додатковий аргумент для просування ідеї про криміналізацію «заперечення факту Голодомору»¹⁸³. Використання теми Голокосту депутатами партії, керівництво якої відоме своїм антисемітизмом, виглядало як поганий анекдот. Депутати-націоналісти запропонували карати «заперечення факту» позбавленням волі на строк від 6 місяців до 3 років, або на термін до 5 років (при повторному порушенні закону). Законопроект був поданий до Дня пам'яті жертв голодоморів (в 2014 році він відзначався 22 листопада), проте був знятий з розгляду внаслідок закінчення терміну повноважень Верховної Ради.

Після парламентських виборів 2014 року тема «криміналізації заперечення» виринула знову. Наприкінці квітня 2015 року відповідний законопроект був поданий «позафракційним» депутатом із Харкова, мільйонером і відомим єврейським громадським діячем Олександром Фельдманом.

Щоправда, цього разу вже Голодомор використовувався «у парі» як додатковий аргумент у «криміналізації заперечення» Голокосту. О. Фельдман вказував на те, що встановлення великого штрафу або тюремне ув'язнення від двох до чотирьох років за «заперечення Голокосту або Голодомору... сприятиме захисту репутації та прав осіб, постраждалих від Голодомору 1932—1933 років в Україні та від Голокосту, а також підвищенню авторитету України на міжнародній арені»¹⁸⁴.

Фактично, законопроект опосередковано спрямовувався проти націоналістичних партій та організацій, які розгорнули в рамках «декомунізації» кампанію глорифікації ОУН та її діячів, члени якої брали участь в Голокості. Законопроект було подано негайно після ухвалення Верховною Радою «меморіальних законів» 2015 року¹⁸⁵, які створювали сприятливий ґрунт для ушляхення тих організацій, які мали відношення до екстермінації євреїв під час Другої світової війни. У 2016 році законопроект знято з розгляду його автором.

Зауважимо, що в одному з меморіальних законів квітня 2015 року, названих «декомунізаційними»¹⁸⁶, Голодомор фігурував як один із злочинів «комуністичного режиму».

В лютому 2016 року «колектив авторів»-парламентарів запропонував запровадити кримінальну відповідальність – цього разу за «Публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні, як геноциду українського народу, Голокосту, як геноциду єврейського народу, геноциду кримськотатарського народу при департації (так в тексті. – Г. К.) кримських татар у 1944 році, а так само виготовлення і розповсюдження матеріалів з таким запереченням»¹⁸⁷.

¹⁸³ Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні як факту геноциду Українського народу, Голокосту як факту геноциду єврейського народу), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52360 (дата звернення 16 січня 2016 р.).

¹⁸⁴ ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору та Голокосту)», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54987 (дата звернення 16 січня 2016 р.).

¹⁸⁵ Див. докладніше: Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. – К., 2018. – С. 293—321. On-line: Касьянов Г. Історична політика і меморіальні закони в Україні. Початок XXI ст., <http://kennankiyv.org/wp-content/uploads/2016/12/Kasianov.pdf>.

¹⁸⁶ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317—19>.

¹⁸⁷ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору, Голокосту, геноциду кримськотатарського народу)», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58243 (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

Передбачалося покарання у вигляді штрафу від трьох до десяти тисяч¹⁸⁸ неоподаткованих мінімумів або через позбавлення волі на термін до п'яти років. Додавання геноциду кримськотатарського народу було актуалізовано анексією Криму і переслідуваннями кримськотатарських активістів на півострові. Варто пам'ятати і про те, що у 2015 році український парламент нарешті офіційно визнав депортацію кримських татар 1944 року геноцидом, на це знадобилося лише чверть століття.

Ці пропозиції було також відтворено у законопроекті щодо змін до згаданого «декомунізаційного» закону, розроблених ще в 2016 році – мабуть ініціатори, не розраховуючи на те, що вдасться ухвалити окремий закон про криміналізацію, вирішили упакувати його в інший, який до того ж формально був реалізацією критичних зауважень Венеціанської комісії¹⁸⁹.

У 2017 році тему підхопив президент П. Порошенко, В день пам'яті жертв голодомору (25 листопада) він заявив, що треба ухвалити закон про відповідальність (він не уточнив яку саме) за заперечення Голодомору і Голокосту¹⁹⁰. На допомогу президенту прийшли депутати-націоналісти. 28 листопада 2017 року парламентарі від ВО «Свобода» (які пройшли до Верховної Ради за мажоритарними округами) зареєстрували законопроект, в якому пропонувалися ті ж самі санкції, як і в проекті їхніх колег. Щоправда, «свободівці» не переймалися трактуванням Голокосту та депортації кримських татар, їх проект стосувався лише «заперечення Голодомору як геноциду»¹⁹¹.

Як бачимо, політична суб'єктність *Голодомору* сягнула такого рівня, що його намагаються використовувати з метою запровадження практик, які покликані регулювати способи трактування і тлумачення минулого за допомогою адміністративних та кримінальних покарань. Такий рівень суб'єктності, фактичне перетворення *Голодомору* на інструмент регулювання, примусу і насильства у разі практичної реалізації може серйозно ускладнити суспільне сприйняття репрезентацій голоду 1932—1933 років, яке і далі залишається неоднозначним.

Суспільні виміри

За роки існування України як суверенної держави встановився певний алгоритм звернення влади і політиків до теми голоду 1932—1933 рр. і використання *Голодомору*.

Можна виокремити принаймні три суспільних ситуації, які актуалізували тему ідеологічно і політично: це річні трагедії, виборні кампанії (передусім парламентські), державні політичні акції, пов'язані з ідеологічною та політичною легітимацією влади шляхом звернення до історичного досвіду та трансляції в суспільство певних комеморативних практик.

Спільним в усіх згаданих ситуаціях було те, що звернення до теми завжди пов'язувалося з конкретними поточними політичними завданнями – незалежно від того, як вона подавалася: чи то як «відновлення історичної справедливості», чи як дискредитація тих чи інших політичних сил, чи «вшанування пам'яті невинно загиблих», чи «засудження злочинів комуністичного режиму» – в усіх випадках неможливо заперечити наявність явного чи прихованого політичного інтересу ініціаторів. Це стосується як прихильників і промоутерів *Голодомору*, так і опонентів.

¹⁸⁸ Від 34 до 170 000 гривень (тобто від \$1,4 до \$6300).

¹⁸⁹ Див.: Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері засудження тоталітарних режимів щодо приведення їх у відповідність до вимог статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59178 (дата звернення 1 березня 2017 р.).

¹⁹⁰ <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanuvannya-pamyati-zhe-44698> (дата звернення 1 грудня 2017 р.).

¹⁹¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62982 (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

Це не заперечує того факту, що, наприклад, відзначення річниць поступово перетворювалося на сталі, повторювані комеморативні практики, освячені державою, і підтримані значною частиною суспільства, на складову процесу «винайдення традиції». Фактично *Голодомор* справді перетворювався на основу спільного ідеологічно гомогенного «національного простору», в якому пропоновані цінності мали об'єднувати населення відновленою чи винайденою спільною пам'яттю про спільну трагедію.

Згадування голоду 1932—1933 рр. в контексті політичних дискусій (зокрема, виборних дебатів або ж у зв'язку з тими ж самими річницями) мало і зворотний ефект – політичні сили та частина суспільства, які сповідували ліві ідеї або належали до радянсько-ностальгійної частини суспільства, опинялися поза офіційним «національним проектом», оскільки прямо чи опосередковано знаходилися або серед «винуватців» трагедії (чи принаймні ставали їхніми спадкоємцями), або серед тих, хто ніс моральну відповідальність за заперечення самого факту голоду 1932—1933 рр. чи за «неправильне» його трактування. Ліві, в свою чергу, періодично використовували згадки про голод у своїй пропаганді, скерованій проти «олігархічної» влади¹⁹² і в цьому сенсі вони мало відрізнялися від правих.

Використання теми голоду 1932—1933 років в контексті ідеологічного чи політичного протистояння призводило до того, що ті чи інші погляди та твердження (часто цілком слушні) ототожнювалися з певними політичними позиціями і, відповідно, втрачали легітимність і вагомість для тих, хто перебував в іншому політичному таборі. В результаті рівень обговорення проблеми, яка, по суті, є гуманітарною і справді містить великий морально-етичний і виховний потенціал, применшувався до рівня з'ясування політичних стосунків – незалежно від показово чи реально благих намірів ініціаторів тих чи інших дій.

На рівні уже буденного політичного протистояння з уже буденними публічними формами асоціальної поведінки політиків трапилася свого роду тривіалізація і примітивізація складної і трагічної теми, пониження її духовної, етичної складової. В рамках політичного дискурсу тема стала розмінною монетою політичних торгів, перетворилася на предмет політичних обгородок.

Масована кампанія з відзначення 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, очолена В. Ющенком та реалізована силами підпорядкованої йому бюрократичної вертикалі влади та центральних державних відомств (Секретаріат Президента, обласні і районні державні адміністрації, СБУ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки, архівні управління), з одного боку, засвідчила, що держава й надалі є основним гравцем у сфері історичної політики. З іншого – найбільш виразно продемонструвала слабкість «об'єднавчих» зусиль, здійснюваних адміністративно-бюрократичними методами.

Заклики президента В. Ющенка до єднання нації довкола спільної трагедії не були почуті значною частиною суспільства. З одного боку, вони не були підтримані політичними опонентами і непевними союзниками В. Ющенка, які сприймали їх або як політичний піар президента, або як спосіб тиску на опонентів. З іншого – та обставина, що ініціатором кампанії був украй непопулярний президент, а запроваджувати «політику історії» була покликана (а скоріше змушена) державна бюрократія¹⁹³, в масі своїй некомпетентна, корумпована, відчу-

¹⁹² У центральному друкованому органі Комуністичної партії України, газеті «Комуніст», періодично друкувались листи і звернення пенсіонерів, статті та гуморески (!), у яких тема голоду 1932—1933 рр. подавалася у контексті сучасного становища більшості українського населення, перш за все, пенсіонерів. Під час підготовки комуністами публічних акцій 2000 р. одним з гасел було: «Ні розпродажу землі та голодомору 2000!». Більш детально див.: Костишева С. Новітня компартійна преса України про сторінки радянського минулого // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. – С. 573—582.

¹⁹³ За результатами загальнонаціональних соціологічних опитувань, проведених 4 соціологічними службами (фонд «Демократичні ініціативи», Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка) у червні 2007 – лютому 2008 президентові (як інституту влади) «цілком довіряли» 9,8% респондентів, «переважно довіряли» 26,6%, «переважно не довіряли» 22,3% і «цілком не довіряли» 32,2%. Місцевій владі «цілком довіряли» 4,0%, «переважно довіряли» 28,6%, «переважно не довіряли» 27,3%, і «цілком не довіряли» 26,7% (дані фонду «Демократичні ініціативи»). Головам обласних державних адміністрацій «скоріше не довіряли, ніж довіряли» 54% респон-

жена від громадян і зацікавлена зовсім іншими, вельми далекими від гуманітарних, проблемами, – ця обставина не могла не позначитися на результатах. *Голодомор* у виконанні держави не об'єднав суспільство.

Інша справа – ставлення до пам'яті про голод на рівні самого суспільства. В принципі, для переважної більшості громадян голод 1932—1933 років – це факт, який є невід'ємною частиною історії, яку вони знають з підручників. Їм не треба доводити, що голод був. Мало хто заперечує його факт. Але для політиків важливий не голод 1932—1933 років, а *Голодомор*. Саме тому вони періодично включають його в свої пропагандистські конструкції та політичні маніпуляції. Саме тому для них формула «Голодомор = геноцид» – це не так юридичне, як кон'юнктурно-політичне питання.

У прихильників тези про *Голодомор* як про об'єднавчу ідею є дуже цікавий аргумент, на який не можна не звернути увагу. Різні соціологічні опитування засвідчують зростання питомої ваги респондентів, які вважають Голодомор геноцидом. Як вже згадувалося, у 2006 році за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології ідею визнання Голодомору геноцидом підтримували 60,9% респондентів. У 2007 році – 63,2%. При цьому на Сході України позитивно до такої ідеї ставилися 35%, а негативно – 44%¹⁹⁴. За даними соціологічної групи «Рейтинг», яка виявляла до цього питання стійкий інтерес, можна побачити, що в 2010—2013 «передвоєнних» роках частка тих, хто вважав Голодомор геноцидом, зросла з 60% до 66%.

У 2015 р. частка прихильників думки про те, що Голодомор – це геноцид, по Україні сягнула «рекордної» позначки у 80%. У 2016 році вона несподівано знизилася до 72%, а в 2017 знову зросла до 77%. При цьому на підконтрольних Україні прифронтових територіях Сходу ця частка складала у 2017 році 56%, на Півдні – 65%. Питома вага тих, хто не погоджувався визнавати Голодомор геноцидом або вагався з відповіддю, складала на Сході 27% і 17%, на Півдні – 22% і 13%¹⁹⁵.

З одного боку, можна констатувати очевидний успіх в просуванні і поширенні «геноцидної» версії події. Водночас не можна не помітити важливих «нюансів». Відмінності у ставленні до офіційної, освяченої законом версії подій 1932—1933 років, й надалі збігаються з певними регіональними особливостями. Не можна не помітити й того, що в опитуванні не брали участі мешканці анексованого Криму та частини Донецької і Луганської областей – саме тих регіонів, які завжди «псували картину».

Що ж до питання: наскільки респонденти, як ті, які підтримують формулу «Голодомор = геноцид», так і ті, що її не підтримують, поінформовані про те, що означає сам термін «геноцид», залишається поза межами нашого обговорення.

дентів, і «скоріше довіряли, ніж не довіряли» 33%. Головам районних державних адміністрацій – відповідно 52% і 36% (дані Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка). Див.: Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів www.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm (дата звернення 24 лютого 2009 р.).

¹⁹⁴ Думки населення України щодо визнання Голодомору геноцидом, <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=448> (дата звернення 29 грудня 2017 р.).

¹⁹⁵ Динаміка ставлення до Голодомору, листопад 2017, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2017.html (дата звернення 30 грудня 2017 р.).

Глава 3

Голодомор і міжнародна політика

Перші спроби. – «Західний вектор». – Російський вектор

Перша спроба інтернаціоналізації проблеми голоду 1932—1933 років припадає на середину 1930-х років, коли політичні та громадські організації української еміграції та західно-українських земель, окремі діячі і організації Заходу намагалися привернути увагу світу до того, що відбувається в Україні та організувати допомогу голодуючим¹⁹⁶. Як вже згадувалося, ці спроби було заблоковано урядовими структурами СРСР, які не визнавали самого факту голоду, державами, не зацікавленими у погіршенні стосунків з Радянським Союзом, та радянськими з числа громадських, політичних діячів й інтелектуалів Заходу.

«Другий раунд» спроб надати проблемі голоду 1932—1933 років міжнародного розголосу припадає на другу половину 1980-х років. Його перебіг та результати відомі: інтенсивні зусилля української діаспори Північної Америки, злагоджені контрзаходи радянських ідеологічних структур та спецслужб назовні, замовчування всередині країни, початок публічних і наукових дискусій на Заході та експорт цих дискусій в «материкову» Україну. Проблема стала відомою «широкій громадськості» і перетворилася на предмет дослідження авторитетних науковців Заходу. Саме з-поза меж СРСР тема у вигляді готових інтерпретаційних форм і пояснювальних схем перейшла кордон, стала предметом наукових і суспільних дебатів, складовою політико-ідеологічних практик всередині країни.

Третій етап припадає на 1990-ті – початок 2000-х років. Всередині цього проміжку можна виділити приблизно три мало пов'язаних між собою епізоди: досить мляву спробу інтернаціоналізувати проблему на початку 1990-х, зокрема в 60-ту річницю трагедії (1993); більш активну спробу вивести питання на рівень міжнародних організацій та інститутів влади окремих країн світу (ООН, Сенат і Конгрес США) на початку 2000-х (70-та річниця); і, нарешті, наймасштабнішу і найголоснішу міжнародну кампанію 2007—2009 років, коли її очолив особисто президент України В. Ющенко, використовуючи як потенціал держави (Міністерство закордонних справ, Служба безпеки України, архівні інститути, державні адміністрації), так і можливості організацій української діаспори (Світовий конгрес українців). Суттєва відмінність третього етапу – наявність потужного агента просування теми на міжнародному рівні – держави, зокрема її голови, президента В. Ющенка. Саме в цей період визнання *Голодомору* світом з особливим наголосом на визнання його актом геноциду перетворилося на один з головних пріоритетів міжнародної політики української держави поряд із євроатлантичною інтеграцією.

У 2010—2013 роках спостерігається пауза у цих зусиллях у зв'язку з позицією В. Януковича. Утім, після 2014 року повертається алгоритм, запроваджений В. Ющенком: одним з головних промоутерів ідеї знову стає президент.

Перші спроби

Перша спроба інтернаціоналізації питання про голод 1932—1933 років силами держави, яка припала на 60-ту річницю голоду 1932—1933 років, особливих успіхів не принесла. Українська дипломатія переживала період становлення, перед нею стояли набагато загальніші

¹⁹⁶ Ця тема висвітлювалася в уже згадуваній доповіді Конгресові США та в деяких наукових розвідках. Див.: *Папуга Я.* Західна Україна і голодомор 1932—1933 років. Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008; *Ковальчук О., Марусик Т.* Голодомор 1932—1933 років в УСРР і українська діаспора Північної Америки. – К., 2010.

питання – не так визнання голоду 1932—1933 років, як визнання України як такої. Ідея перетворити трагедію 1932—1933 років на щось подібне до *Голокосту* як своєрідного національного маркеру ще не дійшла до свідомості можновладців, а внутрішня політична та соціально-економічна ситуація виключала можливість будь-яких серйозних зусиль в галузі політики пам'яті як всередині країни, так і назовні. Президент Л. Кравчук в указі від 19 лютого 1993 р. дав доручення Міністерству закордонних справ України і Комісії України у справах ЮНЕСКО звернутися до ЮНЕСКО «з пропозицією про внесення 60-х роковин голодомору в Україні до **Календаря річниць видатних людей та історичних подій у галузі освіти, науки, культури і комунікацій**. – Виокремлено мною – Г. К.» Тоді ж в списку заходів щодо вшанування 60-ї річниці голоду 1932—1933 рр., складеному Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні, пропонувалося створення тимчасової слідчої комісії, яка мала довести факт геноциду у 1932—1933 роках та звернутися до міжнародного суду в Гаазі¹⁹⁷. Пропозиція не знайшла підтримки у влади.

На шістдесятю річницю трагедії заявами, де голод 1932—1933 років називався геноцидом, відгукнулися парламент Естонії та сенат Австралії. Скоріш за все, певну роль в цьому відіграли українські громади цих країн. Сполучені Штати, де ще не так давно було опубліковано доповідь комісії Конгресу, ніяк не відреагували на річницю – їхні дипломатичні зусилля в цей час спрямовувалися передусім на витиснення з території України ядерної зброї та на забезпечення стабільності в регіоні в світлі загострення відносин між Україною та Росією через проблему Чорноморського флоту.

Значно більший сплеск інтересу до голоду 1932—1933 років спостерігався на наступну – 70-ту річницю трагедії, у 2003 р. Українське вище керівництво, передусім президент Л. Кучма та його прибічники в парламенті, звернулися до теми голоду 1932—1933 років як до засобу посилення міжнародного престижу України і покращення власного іміджу всередині країни. Фактично саме цього року було зроблено першу потужну спробу добитися визнання голоду 1932—1933 років актом геноциду на міжнародному рівні і саме тоді для цього було підключено дипломатичні канали.

У червні 2003 року сенат Канади спеціальною резолюцією закликав уряд своєї країни визнати *Голодомор* актом геноциду. У жовтні 2003 р. сенат Австралії ухвалив спеціальну резолюцію, в якій події 1932—1933 років названо одним з найжахливіших проявів геноциду. Цього ж місяця Сенат Конгресу США оприлюднив резолюцію стосовно «геноцидного Голоду в Україні». Подібну резолюцію ухвалила і Палата представників: у преамбулі слово «геноцид» вживалося, у резолютивній частині його не було¹⁹⁸. Цікавим можна вважати й той факт, що цього року, трохи раніше, у травні, у доповіді судового комітету Конгресу США, присвяченій 15-й річниці ратифікації США Конвенції ООН 1948 р. та проекті відповідної резолюції в переліку найвідоміших актів геноциду голод 1932—1933 років не згадувався.

У листопаді 2003 року до американських колег долучилися угорські парламентарі, які засудили геноцид «групи народів» у 1932—1933 роки та висловили співчуття рідним і близьким жертв голоду.

Утім, найбільш важливою спробою інтернаціоналізації *Голодомору* у 2003 р. стало звернення до 1932—1933 років Організації Об'єднаних Націй. В постанові Верховної Ради від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору» містилося завдання для МЗС України «ініціювати визнання міжнародним співтовариством голодомору 1932—1933 рр. в Україні актом геноциду проти українського народу». Там само пропонувалося створити музей голодо-

¹⁹⁷ Пропозиції щодо вшанування 60-х роковин голодомору в Україні (Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні». – С. 1. Документ без дати. Архів автора.

¹⁹⁸ United States House of Representatives Washington, D. C., Tuesday, October 21, 2003, RES. 356 “Expressing the sense of the House of Representatives regarding the man-made famine that occurred in Ukraine in 1932—1933; 108th Congress, 1st Session, S. RES. 202. A resolution expressing the sense of the Senate regarding the genocidal Ukraine Famine of 1932—33 (28.07.2003).

мору «під егідою ООН» та організувати хвилину мовчання на одному із засідань Генеральної Асамблеї ООН¹⁹⁹. Доручення урядові України «порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання голодомору 1932—1933 років геноцидом Українського народу» містилося і в рекомендаціях парламентських слухань від 6 березня 2003 р.²⁰⁰ 24 серпня 2003 року, виступаючи на Генеральній Асамблеї ООН, Л. Кучма наприкінці промови згадав «руйнівний голод в Україні» і запропонував ООН щорічно відзначати дату трагедії²⁰¹.

Попри зусилля українських дипломатів добитися ухвалення окремого рішення (резольюції) про голод 1932—1933 років в Україні, вдалося дійти згоди лише щодо спільної заяви – статус цього документа був незрівнянно нижчий, хоча на загал і оприлюднення останньої можна було вважати серйозним успіхом.

Заяву було надіслано до Комітету з прав людини ООН 7 листопада 2003 р. Вона не містила слова «геноцид», проте вперше в міжнародному документі такого рівня пролунало слово «голодомор»²⁰². За твердженнями українських політиків, головним противником вживання терміна «геноцид» в тексті заяви і головним ініціатором пониження статусу документа була російська сторона. Утім, заяву підписали чи оголосили про приєднання до неї 36 держав – членів ООН, в тому числі Росія (згодом кількість держав, що приєдналися до цього документа, зростає до 64).

У 2004 р. був оприлюднений офіційний документ Святого Престолу «Компендіум соціальної доктрини Церкви». У ньому згадується про геноцид українців, який мав місце у ХХ ст. – очевидно йшлося не лише про голод 1932—1933 років, а й про репресії.

«Західний вектор»

У 2005 р. розпочався новий етап інтернаціоналізації *Голодомору*, пов'язаний з безпрецедентно інтенсивними зусиллями президента України В. Ющенка і безпосередньо підлеглих йому структур, зокрема Міністерства закордонних справ України, у здобутті міжнародного визнання *Голодомору* саме як геноциду.

Наголос на необхідності саме такої кваліфікації трагедії можна пояснити багатьма причинами – від бажання добитися особливого міжнародного статусу для України до знов таки безпрецедентного впливу української діаспори на президента В. Ющенка²⁰³. Початок кампанії

¹⁹⁹ Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини голодомору України», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/258—15> (дата звернення 6 січня 2018 р.).

²⁰⁰ Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/607-15> (дата звернення 28 серпня 2007 р.).

²⁰¹ President Leonid Kuchma makes speech at UN GA 58th session's general debates, https://www.ukrinform.net/rubric-other_news/142246president_leonid_kuchma_makes_speech_at_un_ga_58th_sessions_general_debates_21326.html (дата звернення 8 січня 2018 р.).

²⁰² Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932—1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b). Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C.3/58/9 // http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/246001/A_C.3_58_9-EN.pdf.

²⁰³ Про цей вплив говорить багато: і те, що міжнародні акції здійснювалися під очевидним впливом і за активної співучасті Світового конгресу українців (СКУ), і відчутна присутність представників українських діаспорних організацій в створених президентом тимчасових органах з підготовки 75-ї річниці голоду 1932—1933 років, і офіційний та неофіційний рівень спілкування в Україні. Наприклад, на червневій нараді 2008 р. в Кіровограді, яка тривала 5 днів, представники СКУ спілкувалися з президентом, головою СБУ, головою Ради національної безпеки і оборони, міністрами освіти, культури, молоді і спорту, закордонних справ, першими особами Секретаріату Президента. Звернемо увагу на те, що в першому об'їзникові Міжнародного координаційного комітету СКУ (МКК СКУ) в розділі, пов'язаному із завданнями МКК, першим пунктом позначено: «**Навколо питання Голодомору політизувати та українізувати суспільство в діаспорі та в Україні**» (виокремлено мною).

припадає на початок президентського терміну В. Ющенка – як згадувалося раніше, вже інаугураційна промова містила згадку про «голодомори» – спочатку на це ніхто не звернув уваги, очевидно вважаючи це стандартною ритуальною практикою. Проте, і в перших, найбільш розрекламованих офіційних міжнародних виступах першої половини 2005 р. президент В. Ющенко, який на той час сприймався Заходом чи не як месія демократії в пострадянському просторі, знову звернувся до теми. Дві перших найважливіших «програмових» промови – в Європарламенті (23 лютого 2005 року) та на спільному засіданні двох палат у Конгресі США (6 квітня 2005 року), містили в першому разі поточну згадку про «голодомори», в другому – просторіший фрагмент про *Голодомор*.

У жовтні 2006 р. в Указі «Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» президент наказав Міністерству закордонних справ «активізувати роботу щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду Українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства»²⁰⁴ – раніше це питання в подібних указах не акцентувалося.

У березні 2007 р. президент створив під своїм персональним головуванням «Координаційну раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні». До цього органу увійшли виконуючий обов'язки міністра закордонних справ В. Огризко, якому судилося очолити дипломатичну кампанію з міжнародного визнання *Голодомору*, представник України в комісії ООН з прав людини В. Василенко, чотири представники Світового конгресу українців, один з них – громадянин Австралії С. Романів, очолив Міжнародний комітет Голодомору, створений СКУ²⁰⁵, який став головним організатором і координатором зусиль української діаспори з інтернаціоналізації *Голодомору*, інший – громадянин США М. Вільямс, був координатором комітету СКУ з питань інформаційної підтримки кампанії та організації виставок.

Уже на першому засіданні Координаційної ради В. Ющенко заявив, говорячи про міжнародний аспект її діяльності, що «...нашою метою я бачу світове визнання Голодомору геноцидом. Передусім йдеться про схвалення відповідних резолюцій або рішень ООН, Європейського Парламенту, Європейського Союзу, ОБСЄ»²⁰⁶. 28 березня 2007 р. в указі «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні» В. Ющенко зажадав «здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932—1933 років в Україні геноцидом Українського народу»²⁰⁷. У серпні 2007 р. заступник міністра закордонних справ України В. Огризко надіслав керівникам закордонних дипломатичних установ України листа, в якому пропонувалося координувати дії цих установ з Міжнародним координаційним комітетом (МКК) СКУ в проведенні міжнародної піар і лобістської кампанії з відзначення 75-ї річниці *Голодомору*. Пропонувалося підтримувати для цього робочі контакти з представниками МКК СКУ та залучати на постійній основі українські громади країн перебування²⁰⁸. В МЗС було створено спеціальну робочу групу з організації заходів щодо міжнародного визнання *Голодомору*. Зрозуміло, що до співпраці з діаспорою долучився і Секретаріат Президента – МКК СКУ підтримував постійний зв'язок з заступником голови Секретаріату президента І.

– Г. К.) Див.: Міжнародний координаційний комітет для планування відзначення 75-ліття Голодомору в Україні 1932—33 рр. Обіжник 2007—1. – С. 3. http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_Holodomor/Newsletters/Newsletter_1.pdf.

²⁰⁴ <http://www.president.gov.ua/documents/8682006-4939> (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

²⁰⁵ Про діяльність Міжнародного Координаційного Комітету СКУ можна дізнатися з його обіжників: http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Komitet_ua.html.

²⁰⁶ *Куріна Л.* «Україна пам'ятає, світ визнає». Про Голодомор 1932—1933 рр. має знати кожен // *Закон&Бізнес*. – 2007. 24—30 березня.

²⁰⁷ <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/20075> (дата звернення 27 серпня 2007 р.).

²⁰⁸ Міністерство закордонних справ України. Керівникам закордонних дипломатичних установ України. Лист № 200/21/100—1769 від 4 вересня 2007 р. Архів автора.

Васюником. Тоді ж до команди приєднався «Фонд 3000», створений дружиною президента, Катериною Ющенко.

Якими були результати цих зусиль з інтернаціоналізації *Голодомору*?

24 листопада 2005 р., на річницю трагедії відреагував Сейм Литви: трагедію 1932—1933 років було названо ретельно спланованим геноцидом українського народу. 20 грудня цього ж року подібну резолюцію ухвалив парламент Грузії.

У березні 2006 р. Сенат вищого законодавчого органу Польщі ухвалив окрему постанову про роковини Великого Голоду в Україні і висловив солідарність із зусиллями України щодо визнання його актом геноциду. 4 грудня цього ж року польським сеймом було ухвалено окремий документ, в якому засуджувався тоталітарний режим, відповідальний за *Голодомор*

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.